Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४६६
घ

Title व्यंग्यकौमुदी

Author

Extent २२ पत्र Age

Subject अलङ्कारशास्त्र

सांख्यकौमुदी

४६९

तत्र मुग्धा खण्डितामुदाहरति वक्ष इति क्वापि कान्ता आह वक्षः उरःस्थलं कलशाङ्किं न घटचिह्नितं किन्तु वितर्कयामीत्यर्थः मु
ग्धात्वात्तु वा स्तनवान्यनायिकाकुचाभोगचिह्नाङ्कनान्यच्छतीति सर्वोत्क्रीत्या किमपि किंचित् प्रष्टुं प्रत्येकाहे इह
ष्याः लज्जयावक्तुं दिति भावः एवं चास्य कटाक्षो मिव्यज्यते नवोढसुदृशः नवोढाङ्गनायाः नयनेन नेत्रं एकवचनं
चिह्नविलोकनास त्येकरूपतां व्यञ्जयति प्राणेशः भर्त्ता प्राणेशपदं तथाविधप्रभावं द्योतयति यद्वा अनिवार्यणी
यत्वपाणिना हस्तेनापिदधे आच्छादयति स्म उपगीति छंदः लक्षणं तूक्तम् ४५ मध्या खण्डितामुदाहरति वक्षो
जं चिह्नितं मिति कापि चिन्तामिका वक्तव्यं काचित्प्रियाह इत्येतस्या प्रियतमस्य वक्षोजचिह्नितं सपत्नीस्तनमुद्रां किं ने उ
रो वक्षःस्थलं वीक्ष्य दयितपदस्वनिरूपितप्रेमवत्वेप्यनाहृणानुचिताचरणकार्यकारिनि याऽसुवा निरायजनकः लंघनय ८१
ति विद्धितपदं गाढालिंगनमाभन्वाजयति दीर्घमायतनं निश्वसिति निश्वासं रतोत्सजनितलज्जावसादिति भावः
किंचित्पिवावकंजुवानेव जल्पति न वदति एवं च समानलज्जा मदनमाननं परिमार्जयत्ती लालयन्ति वाला
षोडशवार्षिकी नायिका विलोचनजलानि अश्रूणि निरोद्धाति आच्छादयति विप्रियकारिणं प्रति नतन्निजं
दुःखप्रदर्शनेनाधिकविप्रियकारिनेवस्यादिति चातुर्येण नेत्रयजलं किन्तु वदनपरिमार्जनं जन्यजलमिति
गोपनमिति भावः अत्र निश्वासतरस्मी भावाश्रुपाताः स्फुटा एव अत्रापह्नुतिरलंकारः वसंततिलका वृत्तम् ४६
प्रौढा खण्डितामुदाहरति मामुद्दीक्ष्येति कोपि नायकः सखायं वक्ति हे सखे विपक्षपक्ष्मलदृशः प्रशस्ता
नि पक्ष्माणि यस्याः पक्ष्मला सिध्मादिभ्यश्चेति लच् तथा दृक् दृष्टिर्यस्याः सा विपक्षा सपत्नी चासौ पक्ष्मलदृक् च
यस्याः पादं वजालक्तकैः चरणकमललाक्षारागैः आलिम्पानं नं उत्तानकरणादिति भावः यद्वा पादपतनं

अं० को०

इति भावः मा मुग्धे क्षपय आननं नीहारं नमुखी नम्रीकृतवदना विप्रियकारिणो दर्शनाददर्शनमेव वरमिति धियेति भावः चि
त्रार्पितेव आलेख्यनिवेशितेव अभवत् ज्ञाता विषादस्वरूपं नयतीति भावः विपक्षपदं दुःखातिशयजनकत्वं व्यञ्जय
ति पक्ष्मलदृक्पदं सौंदर्यातिशयं ध्वनयति अंबुजपदं कोमलतांगमयति आलिसपदं गोपनायोग्यतां द्यो
तयति आननीकृतमुखीत्यनेन किमदधिकापि सा येनायं तस्यामासक्त इति स्वस्मिन्न एकर्षो ध्वन्यते मध्य
मामयं विहाय तस्यानुरागशून्यायामासक्तोऽग्रगाणनभिज्ञः एतादृशे चेतसि मम्मता सक्ति मह्र खल्विति निवं ध
नेति लज्जावत्त्वं व्यज्यते चित्रार्पितेत्यनेन दुःखवशान्निर्गतप्राणात्तुल्यता द्योत्यते किञ्च रूक्षरीकठोरतो
न्नवती नानाविधोपायैराराधितोऽपि एतादृशमकरोत्किं पुनः कठोरवाक्यादिनिर्भर्त्सितः किं किं न करिष्यती
ति धियेति भावः अथवा दृशो लोचनेन निश्वासको मंदेः खवाष्पैः किञ्चिदपि न कृतवनौ पूर्ववदिति भावः किंनु प्रातः
उषसि अंगनानायिका मंगलं मंगलसूचकं आदर्शं एव दर्पणं करतलात् पाणितलात् स्वसंस्पर्शेः आदर्श
पत्नी दर्शयतिस्म त्वमेतादृश इति किमर्थं वक्तव्यं किं त्वियमेवादृश्शील इति एतादृशासाप पराधं ज्ञास्यतीति धिय
ति भावः प्रातःपदेनादृश्य दर्शनस्य मांगलिकतया वश्यकर्त्तव्यं द्योत्यते अत्र निश्वासको मंद इत्यनेन संता
पेनीकृतवतीत्यनेन अश्रुदानयो द्योत्यते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ४८ परकीयाखण्डितानामुदाहरति काचित्को राम
चित्स्वन्याह तयामृगदृशा हरिणनयनयात त्यस्य मन्नाव शिष्यनाम्ना निर्दिष्टे शात्रू पूर्वपरिचितत्वं द्योत्यते तदपकी
तिभीतिश्च किंतन्त्वंवाम्तगादृशेत्यनेन चंचललोचनत्वं तेन चजनाज्ञयकामुकत्वंतिकायकारत्वं द्योत्यते रासवत्त्वा
ध्वन्यते वलयाकिंत कंडेदे गंवलयैः कंकणैः परस्पारादिति भावः अंकितः श्चिह्नितः कं दृशा ग्रीवाद्रुशा यस्य

तं आलिंगनविशेषं ग्णोनेति भावः कांतं कमनीयरूपं दुर्लभमलं तस्यास्पृहा लोभस्तेन तस्यावृतत्वेन कृतान्यसंगदर्शनादहं लंघ्यं
जयतीति निरीक्ष्य विलोक्य निरीक्ष्येत्यनेन चक्षुर्याचिह्नं यथार्थज्ञानबलं ध्वनयते परिभ्रमयाअन्यभीत्या प्रच्छिन्न कामिन्यादीति
भावः परपदं भानियोगपतों ध्वनयति परुषानिष्ठुरा वाचो न्योक्ताः किन्तु दूतीस्वं खेसं चारिकावादने दूतीपदं गोपनाहतां
गमयति खलं दृत्व दूराः स्वलतः परमीत्याकां चतुरपरतन्त्र अव्यदूरापष्टृतेपरपदवाच्यत्यं तस्याः दुरवाप्तिश्च यमभिव्यं
जयति दूरान्निदधिरे निक्षिप्ता आत्मदोत्पफलवैचित्र्यमतन्द्रिलोकयस्वेति धिया इति भावः यद्वा लव मेनेन अनुशा
धीतिधियेति भावः दूरादित्यनेन दूतीमुखावलोकने भीतिस्तत्रापि किम्भवाच्यकातं प्रतीतिप्रच्छिन्नकामुका भर
ला षत्वव्यज्ञाने अत्र खलं दृत्व दूरे त्यनेन नाश्यान स्पष्ट एव न यतात पाता इत्यनेन नीकिमतः परं विधेयं ताद्रुचा स यति
च्चिंताव्यज्यते वसनं तिलकावृत्तम् ४७ सामान्यवनिता खण्डनामुपादाहरति उरस्तवेति काचित्काचिद्धूर्तेरशठनव
दमुरः वक्षः पयोधरौ किंतं अन्यसामान्यवनिताः स्तन चिह्नितं तवेत्यनेन अनादरात्संतापो द्योत्यते इदं मितिगोपना
हतां घातयति पयोधरपदं गुरुतामावेदयति तस्याश्चिह्नं अनन सामर्थ्यं तावनो किमित्यत आह मे कुतः कस्मा द्रो
क्षमा तितिक्षा न वेत्ता दृष्ट्वा अपराधस्कन्नेनेति भावः फलितं वाक्ति तत्रः पूर्वं हे तो मे पि माद्रूष्यय पूर्वं यद्दुस्तद्व्यं अंगीकृ
तं प्रतिश्रुतं तन्निधाय तां प्रदीयतामित्युक्तावारस्त्रियाणामथ कयावारस्त्रीगणिकावेश्या इत्यमरः वसुपदं त्यागान
द्धवं घातयति अंगीकृतमित्यनेन अवश्यदेयत्वं द्योत्यते इति हे नोः प्रचलचेतसः चंचलचेतसः अत्रागमप्रतिज्ञादि

पं० को०

तान्यत्रगतत्वादितिभावः चंचलपदं अग्रेदर्शनाभावंद्योतयति नच्चसद्योद्रष्टव्यगरुणयोग्यत्वं प्रियतमस्यकांतस्यत्तमपद्अ
दिअदिविवक्षितः यद्गद्रष्टव्यत्वेनाप्रयत्वात्तत्स्सार्थक्यकरतत्वात्तस्मात्क्वणत्कनककंकणंक्वणत्स्वनत्कनक
कंकणं सुवर्णवलयंकान्तत्वमितियुक्तपाठः क्वणत्कनककंकणमितिक्रियाविशेषणंएवंचपरुषकरकंकस्यकां
2 त्वोचित्यात्क्वणमसंभावीतिदूषणमसंलग्नकंवेदितव्यंसमाकुलेहठादाकृष्यतेपृथ्वीछंदः ४८ प्रात्यमावसरत्वा
त्कलहांतरितामुदाहरतिपतिमिवन्येतिस्वकृतपत्यवमानानंतरपरितापवत्वमित्यर्थः उक्तंचकलहांतरितामर्षात्विधि
धूनात्रेशयातियुगतिलक्षणज्ञानायतत्क्रियामाह अस्याइतिभ्रांतमिथ्यामतिः संतोपोपित्जापिछ मो‍ हाइक्रि
यवेकत्वंइतरत्सपष्टम् मुग्धाकलहांतरितामुदाहरतिअनुनयतीतिकाचित्काचित्सत्याहृ नम्बो[illegible]नुग्धात्सजमाना
सखीउाइदंवोग्यपन्वोतिपति भर्तारंकलहेनावामानितिमितिभावः अनुनयतिसात्वयति किंचसखीजना
यापिसर्वासमूहायापि जनपदेन समुहमध्येनेकामपिस्वकीयमपिस्वकीयहृद्गतमकथयत्रशंते लज्जावत्वंघो
त्यतेकिंचिदपिविधेयादिनकथयतिपरंकिंतुमलयानिलमलयसंबंधिसमीरेविरहदाहकंइतिइतिभावः मलय
पदं सोगंध्यमाविदयति अनिलपदमनिवारणीयनांघ्रानयातिप्रसारितिवातिसतत चिरायवहुकालंशून्यप्रतिपत्तिरीह राम
तंशून्यमितपनेनसंमोहोद्योत्यतेअंतः अंतकरणंभीमो भीमसेनइतिवचनानामेकदेशेनामप्रयोगः वहेतिधारयतिकिं
हविषणतयेतिभावः ४८ मध्याकलहांतरितामुदाहरतिविरमतीतिकथनं विनाख्यापनंविना ख्यापनंविना पृथकु विने
ति द्विनाख्यापदादुरवंनविरमतिनापगच्छतितनिवेघदुःखंसुखीभवतीभावः एवंचावश्यकथनीयत्वंद्योत्यते किंचकथने

सतिकापिदुर्निवारालः ज्ञात्रपासमुपेतेति आश्लेषनेनेति भावः इतिहेतोः अधोमुखीलज्जावशादितिभावः सखीप्यः लपितुंवकुं अना
लपितु अवकुसमाचकाक्ष अत्रामुग्धास्फुटमेवसंभाषेत्यालंकारः ५० प्रोढाकलहांतरितांमपुरसहरति अकरोरितिकपि
नायिकापरित्तापवशान्नेत्रादीन्प्रत्याह हे नेत्रनयतिविलोकनविशेषेणाखिलसुखजातंयत्संवेोधनंहेनेत्रशोणि
मानंरक्तिमानंकिमित्यकरोः कुपितप्रसादनाप्रसंपादनानिपुणस्यापितवेतादृशतारूपप्रदर्शनेनको
पोत्पादनमनुचितमितिव्यंज्यतेकिंचहेकरपप्रकारकमलतज्जेनवाकीमित्यकार्षीः कमपदकोम
लतांतापोपशमनशीतलतांचव्यंजयतिसाचनादृशतज्जेनकरणानौचितीकिंचरसज्ञेरसाभिज्ञेरसन
क्रुधाकोपेनकलहंविग्रहंकिमधाःकृतवतीनायिकाविषयलंसर्वत्ररसानभिज्ञत्वान्नेत्रकरयोराक्रूरूपा
दिकरणेनातीवापराधोरसाभिज्ञायास्तवेतादृशकरणेत्यंतमपराधइतिभावः एवंचनयनादीनपादेरन्यथापिस
मर्थनीयत्वेननायकस्यनतथादुःखंयथात्वत्कृतेनविग्रहस्येतिव्यज्यतेयुक्तमिदंदैवहतानामित्याहहिन
मितिदैवदुष्टाः विप्रतिकूलदैवाः हितमनुकूलार्थनविदंतिनजानंतिक्रोधाध्माइतिभावः एवंचभवद्भिरेव
पूर्वंसाविलासकटाक्षविक्षेपवसनांचलापकर्षणप्रदक्षासदृक्षाक्षरपरिहासवचनाभिर्यद्भिरितितत्कृतम
भूतेरेवभवद्भिरिदानींप्रेतेप्येवंतादृशाणचितमाचरितामितिनसंभवतिकिंतुदैवकृतमेतदितिनभ

३

शृं० को०

वमपराध इति ध्वन्यते अत्रानुतापः स्पष्ट एव यत्तु कापि सखी नायिकां वक्ति हे अरसज्ञे क्रीडारसानभिज्ञे कथमन्यथा कल
हमकरोदिति भावः नेत्रशोणिमानं नयनारुणपकोपेन किमु अकरोः कृतवती किंच करपतर्जवाहतेन कमलनिर्भर्त्सनं
किं कमिति अकार्षीः कृतवती वा भर्त्सनस्य यथा कथंचित्तर्शाद्वमशक्यत्वपि करकृततर्जनस्यात्यंतप्रसह्यत्वेन
3 तत्कारित्वेनात्यंतानौचित्यं व्यज्यते किंच कलत्यंतानुचितो वाऽग्निश्रवणमित्यपहाते मोर्क्षामिति भावः अत एवा
रसज्ञेत्यामंत्रणमनुचितं नायता वापराधो देवसेवनं प्रतिकूलमित्याह देवदृष्टार्जनमनुकूलार्थ क्रुधारुद्रू क्रुधौ
स्त्रियामित्यमरः न विंदति न जानंति देवद्रुतानाम वैताद्दशः कोप इति भावः इति व्याख्यानं तन्नायिकायाः परिता
पाप्रदर्शनेन लक्षणसंगत्याव्याख्यानमेव ५ वपरकोपां कलहांतरितामुदाहरति भर्तुरिति काचिन्नायिकास
खीं प्रत्याह हे मातः मातरित्यनेन स्वानुचिताचरणप्रकाशनार्हत्वं व्यज्यते यस्य भर्तुः कृते विभार्तिसौंदर्या
दीनि इति भर्त्रा एवं च मनोहरत्वमभिव्यज्यते यद्दर्थमित्यर्थः गुरुः श्वसुरादिः लघुरगण्योऽभूत् अर्था
न्मम गुरुरूपरमनुल्लंघनीया ज्ञत्वं जयति यद्वापदार्थमिदमयमन्वेति भर्तुर्गुरुः लघुरभूत् मान्यपतिमा
न्यस्यापि मान्यत्वे पितृदनादरकरणे न भर्तुरप्यनादरः कृत इति भावः यद्वा अदर्थं लघुर्दृत्यादिर्जनः राम
गुरुरत्यंतसेवनीयः अभूत् एवं च यदर्थं दूत्यादिनिचजनो पिश्वश्रवादितुल्यतयोपासितः सोऽप्यव
धीरित इति महदनुचिताचरणं ममेति व्यज्यते किं च गोष्ठी सभी पूज्यापरिषज्जोष्ठी सभेत्यमरः क

पं॰ को॰

3

लंघ्टीकृता अलक्ष्मीकृता एवंच सकलसतीसमाजानंदापिनश्रुतेतिभावः गोष्टीपदेनतन्निंदायाअवश्यपरिहरणीयत्वंघो
ह्यतेयद्गोष्टीसतिसभायस्यामहमभ्यर्हितत्वमासामपिकानिष्टीकृतानितिघाकृतायत्रसतीसम्पाहितनमेयशोहरणंच
तिचारवतीतत्रत्ता अप्यनुचिताचारवत्यइतिताससामपिमया निंदासंपादितेत्यनुचितमितिव्यज्यतइतिभावः किं
चशोधनं अर्थसंग्रहगृहं ना नष्टद्रव्यरूपं धैर्येणगांभीर्यंयद्धघेयामरयसाधीरान ..द्भावाधैर्यं विवेकित्वमित्यर्थः गृतंने
ष्टं शोकपदेनविपद्रूपयोगित्वंध्वन्यतेतेननतेनाशस्यातिदुःसहत्वं धनपदेन अवश्यस्पृहणीयत्वंव्यज्यते। किंच सहचरी निय
तनिकटसंचारिणीनानिःसृतनःकृतानिरस्कृतेत्यर्थः सहचरीतिपदं त्यागानर्हत्वमयाति नीतिपदं मवश्याविधेयत्वंघोत
यति किंचत्रपालज्ञातत्कोवत्त तत्तान्तुल्यंतेननतुल्यमित्तवतिः त्रपापदमवश्यपांगीकरणीयत्वंव्यंजयति तृणपदंअंगणी
त्वंध्वनयति। निमुक्तात्यक्ताः एवंचत्यागेतृणपूर्वकत्वंध्वन्यते किंचस्रोतस्विनी वरं अनुल्लंघनीयत्वमपिद्योत
यति) स्रोतःप्रवाहस्यास्तीतिस्रोतस्विनी अगाधजलायिनदीसंकेतमार्गवर्तिनीत्यर्थः विंदुवत्पतितचिताक्रोतस्वि
नीपदं अनुल्लंघनीयत्वमपिद्योतयति विंदुपदंशीघ्रोल्लंघनीयत्वंगमयतिसोपिमेवंयद्थं साहसंकृतं सोपीत्यर्थः
क्रोधात्कोपात्तृणमिवयानष्टव्याभ्यामया अवधीरितः धिक्कृतः अवधीरवज्ञानइतिधातुः ननुयदर्थमेतावा
हसंकृतंप्रतिमायाकोपःकृतइतिनसंभवतितस्मात्सर्वमेतदैवकृतामित्याहविधिदैवंवलीयानएतादृशानुचित
कार्यकारणेपिसमर्थनथानापराधोमदीयोइतिभावः अत्रानुतापःस्फुटएवनमस्फोटालंकारः ५२ मेयपाकलहान
रितामुदस्यहातियत्संकेतहेति काचिन्नायिकासखींप्रत्याहहेसखीपाणिकमलंकरकमलंयत्संकेरुहलक्ष्म्या

८

पं० कौ०

पंकेरुहपत्रं भाग्यस्त्वचकामित्यर्थः तल्लक्ष्म चिह्नं यस्य । चिह्नं लक्ष्म च लक्ष्मणमित्यमरः । किं च मम मद् इदं सर्वत्र चेति भाग्यालये मन्दने
नवमं इत्यर्थः ऋः रुः व्रेहस्य निभाग्यस्त्वचक इति भावः गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः किंच ललाटफलके निटिलपदे यन्त्रवे
धसा क्रमाणां भाग्याक्षरं भाग्यस्त्वचकपदं न्यस्तं निक्षिप्तं एवं च त्वन्मनसा लिखितमेतावदेव परं तु नाद्यत्र खिन्नस्य यथार्थमे
नेन वक्तुमिति निवेधसोऽप्युपाधिकत्वमाविधनेन तत्सर्वपंकेरुह लक्ष्म्यादि यथार्थं वहत्तरधनदानेनेति भावः अकरो रक्तं कृत
वान् अकरोदित्यनेन सकलभाग्यसंपादकं त्वं तयानुभूतं तल्लातस्मिन्नपि प्रकोपक रामात्यं तमनुचितमभिव्यज्यते
इति मां धिक्कृत्य । हिताहिता दृशोप्येतादृशानुचिते नाचरणे । विधानात् इति भावः एवं प्रकोपे कृते जनः जीवनमित्यपदमत्यं
तदुचितमित्याहं ममतां वितनोमि । धिक्कु अथ जीवनेपि एतादृशोदार्यभाववर्तिनां यिकेरानिरत्यन्तानुचिते न्याह अनन्तं को
मं धिक्कृतिं जनकत्वादिति भावः येषु एतादृशानुचितकार्ये तेपि तथाविधप्रकारविशेषे ८ नायं प्राणावियोगं करो
तीत्युक्तमपि धिक् अस्त्वित्याह धिगनन्तुमिति यतस्त्वमेव तादृशज्ञानाविष्टत्व इतिभावः येन तु धिग परमितिपाठं प्रकल्प्य
परं सौदर्यादि इत्यर्थः इति व्याचख्युस्तत्र परपदस्य सौदर्याद्यर्थके प्रमाणाभावाच्छिष्टानामपि संप्रीहीनत्वादन्य
पदाभिधानपौनरुक्त्याच्च व्याख्यानमिज्ञा एव मदनेन वित्तमात्रोपाधि मानुरागजननेपि कांतिरस्कारचेष्टादिकं
नुचितमित्याह धिक् चेष्टितमिति एनो द्वृपातितिरस्कारकं चेष्टाकरणेपि यद्रूपतारुपपादिनं दर्पापि धिक् आस्विन्या
धिक् वयः एवं चेतादृशतारुण्यपनो न्मानको पितदातिरिक्त इति भावः अनुतापश्चात्र स्फुट एव ५८ प्राप्तावसरोत्वादिदमत्र

राम

क्षयनि संकेतनिकेतनमिति संकेतस्थलमत्यन्तरस्थानज्ञानविमनायमानत्वमित्यर्थः लक्षणं ज्ञानायचेष्टामाह अस्याश्चे
ष्टानिर्वेदस्वावमाननेसखीजनोपालंभः स्वनिंदपरिभाषणं चिन्ता अनागमनहेतुज्ञाने चिंतैका ग्लानिर्जीइन्द्रिय
वैकल्यं तत्र मुग्धां विप्रलब्धामुदाहरति आलीभिरिति का चित्का चिन्त्यमाह आलीभिः सखीभिः आलिः सखी वयस्या
चेत्यमरः एवं च विश्वसनीयत्वं व्यज्यते बहुवचनं प्रतिषेध्यत्वं ध्वनयति अनेककपटं अनेकव्याजैः कपटो स्त्री
व्याजदंभ इत्यमरः शपथैः समयैः समयाः शपथा इत्यमरः कुंजोदरं लतागृहमध्यं संकेतीकृतमित्यर्थः एवं च
निकुंजगमनस्योचितत्वं ध्वन्यते नीता प्रापिता एवं च मुग्धात्वमभिव्यज्यते लतागृहं शून्यं प्रियरहितं शू
न्यपदमनवलोकनीयतां गमयति निरीक्ष्य विलोक्य विक्षुभितया विमनस्कया प्रियविरहविचिंतया भीत्येति भावः
गमास्थितेन चलितं प्रियसमागमसंभावनयेति भावः न स्थितं प्रियतमस्य नत्वासत्वादिति भावः एवं च यदिग
तं तदा कदाचिदागामिप्रियतमदर्शनसंभविष्यति यदि तदा नद्रष्टो निकुंजो यं केनेत्युक्तं प्रांतः रुषा कोपेन ता
दृशं दास्यती नीतिं किं कर्तव्यमिति विचारव्याकुलतया व्यज्यते किंतादृशं नवनीत्याह नवोढनीरजदृशानवाढगने
त्रानीरजपदं अश्रुपातं व्यंजयति निकुंजोपकंठे निकुंजसमीपे रुषाकोपेनतां मत्तभृंगाकदंबं डंबरस्य माको
रत्वशंतामत्तः व्याकुलाः स्वाभिलाषिता प्राप्तिमिति भावः यो भृंगाः भ्रमराः तेषां कदंबो वृन्दं निकुरंबं कदंब कमि
त्यमरः तेषां डंबरमाडंबरआरभटी इति यावत् तस्य चमत्काराः विलासा विशेषाः मानस्य पतनं अंगीकुर्वती
नतुल्याद्यर्थः हृष्टयाद्वयाताः न्यस्ता परिनिक्षिप्ताः कथमिनाभिः सखीभिः प्रातर्यो व्याहमानीनानायत

कॉं० को०

मस्कनाघाप्यायातो तिकोपवसात् प्रियतममागमनमार्गभ्रष्टनिकुंजप्रांतभूमावेव दृक्प्रेरितेति भावः यद्वा एना
दृशा कपटकारिण्यः सख्यानदृष्टव्याड्गतेति धियाकुंजप्रांतमवलोकयासेति भावः यद्वा प्रियतमशून्यानिकुंजा
वस्थितो वाममकोभिपीडास्यात् यदि पेनयथणतेनयातेनैवगंतव्यं तदा एनाभिः प्रतिबंधः कर्त्तव्य एवं सनो
मार्गांतरविलोकनार्थं कुंजांते दृष्टिमकरोदिति भावः यद्वा एनाभिरेव प्रियतमात्रेव निकुंजांते स्थापितो
5 भविष्यतीति धियातद्विलोकनार्थं तत्र दृष्टिमधादिति भावः तामप्यत्यद्दुःखवल्लं ध्वनयति भंगपदश्या
मतामभिव्यंजयति केदंवपदं निविडकटाक्षमतांगमयति इवमपदं कटाक्षेषु प्रोक्ततामभिव्यंज
यति चमत्कारयदाचित्तोपकर्षतामभिध्वनयति अत्र निदर्शनालंकारः ५४ मध्याविप्रलब्धा
मुदाहरति संकेतकेलिगृहमिति काचित्कांचिन्मुत्यपाह संकेतकेलिगृहं संकेतीकृतकेलिसदनं एकवच
नेनातिस्पृहणीयत्वं ध्वन्यते एत्य आगत्य प्रियतमसंगमेच्छयेति भावः तच्छून्यं प्रियरहितं निरीक्ष्य
भून्यपमवलोकनोपतां घोतयति निभृतनिःश्वसिताधरायाः निभृतं मंदं छन्नं चेति भावः यतः निः राम
श्वसितं प्रियविरहादिति भावः यस्मिन्नधरे यस्यास्तस्याः निश्वसितं चात्र स्फुरणव एणीदृशः
मृगलोचनायाः प्रियाप्राप्रकाशयति भावः एणीपदं विशालचंचलत्वं द्योतयति अह्नुष्टरं अर्द्धान्य
संपूर्णान्यक्षराणि वर्णा पत्र तथावचनं धावयंतस्याः स्थितस्यदं चाग्रे प्यन्वीत अर्थांतरसंक्रमित एवं

च यथाकथंचिदपि वक्तुमुपक्रान्तमेकमपि वाक्यं न संपूर्णीक्षम्यक्कृशकामिनीनां कालिकाधिकमदनबाधाभिव्यज्य
ते यद्वा लज्जामदनसाम्यमभिव्यज्यते न केवलं वचनमेव नयावज्ञानमपि च तु विलोकनमपि नमपि तथेत्याह किंच अर्द्ध
विकासि अर्द्धं विकोशा यत्र तदर्द्धविकोशि एवं च लज्जामदनसाम्यमावेद्यते भून्याचेयं दृष्टिः उक्तो अ
वि: कस्य समन्तारायामलिना नयनेन नेत्रं नयनं व्यंग्यपूर्ववदेव भून्यदर्शनात् यथा समपुष्पवाणाविषयेषु
गात्तस्पृहा सा दृष्टिः कथितार्थश्रून्या धीरैः स्त्रिग्धतनानिलयाणे इति किंच नाकुलं अर्द्धकवलीकृतमेव अर्द्धं चार्व
तमेव यत्र गृहीतमपि नाकुलं न च चर्वितमत्राप्यकार्यागोकावान्तीति भावः यद्वा यदर्थमेतत्तांबूलं चर्व
णादि शृंगाररचोऽनासयन्तानालीति व्यर्थासेतूपनर्थवास्थितवतीत्यर्थः एवं चाप्रियविरहवशग्लानतामा
पन्नेति ध्वन्यते अत्र प्रक्रतनायिकावस्थाशंसनेऽप्रस्तुतस्य वचनाद्यर्धाक्षरादेः प्रशंसनादप्रस्तुतप्र
शंसालंकारः स च प्रियसंन्यपलस्पृहेतोरंतरवाक्यार्थप्रति हेतुत्वात्कार्यलिंगानुप्राणितः ५५ प्रोक्तां
विप्रलब्धामुदाहरन्ति भून्यामिति कांचित्कांचित्प्रत्याह कुंजगृहं लतागृहं संकेतीकृतमिति भावः एक
वचनेनातिस्पृहणीयत्वं व्यज्यते भून्यं प्रियरहितं भून्यं पदमनवलोकनीयतां द्योतयति निरीक्ष्य अ
नु एवं तद्विरहेण चेतोभवं मदनं चेतोभवपदमनिवारणीयतां ध्वनयति कुटिलं क्रूरं पीडाजनकमित्य
र्थः कुटिलपदद्वयः सहत्वं व्यज्ञोपयति विज्ञाय ज्ञात्वा दूतीमपि परिचारिकापि न निवेदितानाविज्ञा पिनापि

६

वं॰ को॰

यानयनार्थमिति भावः दूतिपदं प्रियसंगमसंपादनयोग्यतां व्यंजयति किं च सहचर्यापि सख्यापि नो दृष्टाः
प्रियवत्तांतं कमनः परं विधेयमिति भावः सहचरीपदं प्रियानागमने हेतुः स्वापराधज्ञतां ध्वनयं
ति एवं च दूतीनिवेदनसख्यापरिपृच्छाकालमध्य एव क्रूरविषमशरशराघातैर्मरणमेवस्यादिति त
मनाहत्य मदनविरोधी महेश्वर एव तत्समारंभेण विरहकातरतामभिव्यनक्ति किं तर्हि कृतवतीत्या
ह परं त्वेवं कृतमित्यर्थः नयानायि कया शंभोः सुखोत्पादकस्य एवं च सुखजनकस्वभावतया मम तत्सं
पादनस्यौचित्यं तेवेति ध्वन्यते ननु सुखजनकत्वेपि सर्वदातद्भवत्वे प्रमाणाभावात् कथं तद्वजननी
यत्वमित्यत आह शंकरेति शं सुखं करो [redacted] हस्तेयस्य [redacted] एवं च सर्वदा नवकरतल एव सुखमस्तीति
महानेकमनेकोपितवायासइतिइति व्यज्यते ननु करस्थितेपि मम सुखं किमर्थं तन्यस्य देयमित्यत आह चंद्र
शेखरेति चंद्रयत्याह्लादयतीति चंद्रः स शेखरे मस्तके यस्य एवं सुखजनकस्यास्य चंद्रोपकारवृत्त
मालोच्य न रसिकसिद्धं त्ववानसि तस्मात् यः परसुखकारी स नतवानिति प्रियइति स्वयं न कथं सुखप्रदा
नेन परोपकारी समीति व्यज्यते यद्दानं केवलं तव करे सुखमपि तु सुखसंपादकचंद्रोपि शिरसीति तव सु
खप्रदानस्यातिसुलभत्वमित्याह चंद्रशेखरेति यदूकरस्थितमेकस्यं दत्तं चेत्तदा अये अन्यस्य
किं देयमिति शंकानकार्येत्याह चंद्रशेखरेतिन चामा दूरे सुखजनकत्वे दुखहरणं तु न बाधीनामि

राम

त्याह हरेति हरति सर्वदुःखमिति हरः एवं च दुःखहरणस्वभावत्वेन तत्कारणस्यातिशक्यतया तत्संपादनस्यो
चितिर्ध्वन्यते नन्वेतदस्य कथमवधृतमित्यत आह श्रीकंठेति एवं च सकललोकदुःखदकालकूटगिलने
न समस्तजनदुःखापहारकत्वस्यावधृतत्वान्मद्दुःखापहारत्वेन न तव दुर्लभमिति ध्वन्यते नन्वेतस्य परदुः
खदूरीकरणे कावा सामग्रीत्यत आह शूलिन्निति ननु परदुःखापनोदनार्थप्रवृत्तोस्यस्यैव चेद्दुःखमापि
धेनेन दा कथं तद्धृधेयमित्यत आह शिवेति एवं च कल्याणस्वरूपस्य तव कुतश्चिदपि न दुःखमिति
तत्परिहारकत्वेन वापि सुलभमिति व्यज्यते यद्वा तव सुखजनकत्वेपि किमस्ति तत्संपादनीयमि
त्यत आह शंकरेति एवं च दानार्थं करगृहीतं सुखं यस्मै कस्मैचिद्देयमवतत्र चातिदैन्यपात्रभूतायां
मय्येवेत्तद्दानमुचितमिति ध्वन्यते नन्वेषां सुखजनकत्वं मम सुलभं न तव तु मदनयाधाक्रांततायाः कं
थं तदित्यत आह चंद्रशेखरेति एवं मदनमहीपतिमित्रेण तव चातिप्रीतिमत्तया तद्द्वारं तद्बाधानि
वारणस्यापि सुखकरत्वमिति व्यज्यते यद्वा मदनमित्रचंद्रस्यापि सुखकरत्वमिति व्यज्यते
यद्वा मदनमित्रचंद्रस्य त्वदधीनत्वेन परस्परं मदस्य सिद्धत्वात्तन्निवारणोपायज्ञानं सुखकर
मिति ध्वन्यते यद्वा मदनोपि चंद्राद्युद्दीपनद्वारे तु दुःखदानप्रवृत्तः तन्निवारणमित्यत उ

१

ध्वं०

स्य पीडानिवारणेन सत्यां पीडानिवारितप्रायैवेति द्योत्यते न केवलं चन्द्रपीडानिवारणेन मम स्तनपीडानिवारकत्वमपि तन्नाशो
पि तव सुकरमित्युच्यते आह हे । निहन्ति स्मरमिति निहारिः एवं चन्द्रलोच्छेदपुरुषव्यापारशीलत्वन्नाशकरणमेव न
वोचितमिति व्यज्यते ननु करुणावशादिनो मम स्तनपतेः तन्नाशने दूषणस्यादित्यत आह श्रीकंठे
एवं यथा सकलजनतापजनकीलनं दूषणमेव न वसज्जातं तथा विरहिजनजीवनविनाशकमदननाशोपि दू
ति व्यज्यते ननु पूर्वमेकदा विनाशितोपि पुनर्जीवनं भवात्येनितिं तद्विनाशोनर्थक इत्यत आह शूलिन्निति
एवं चेदानीं त्रिशूलेन तथोन्नादि विदारणा पुरः सरं मारणीयो यथा न पुनरेतज्जीवनमिति ध्वन्यते ननु तथापि
त्रिभुवनाभिरामस्य कामस्य विनाशमाम कल्याणां स्यादित्यत आह । शिवेति एवं च कल्याणरूपस्य न ताक
ल्याणसंभवतीति तद्विधनकार्यपि शंका कार्येति अभिव्यज्यते नेत्रायस्वाक्षिपं रक्ष इति पंकजदृशा कमल
नयनया पंकजपदं मलिननामावेदयति सा च चिंताविशेषभर्गस्य भर्जने अग्निनास्मरमिति भर्गः स्म
रहरस्तस्य स्तुतिः स्तोत्रं चक्रे क्रियते स्म भर्गापदं मदनविनाशसामर्थ्यं ध्वनयति भर्गस्तुतिकरणेन त राम
तः कामो न पीडयिष्यतीति धियेति भावः अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः स च काव्यलिंगानुप्राणितः ५६
परकीयां विप्रलब्धामुद्दाहरन्ति दत्वेति कांचित्कांचित्प्रत्याह धैर्यभुजंगमित्यादि धैर्यमेव भुजंगः सर्पः
अन्येरगाक्रमणीयत्वादिति भावः न स्पष्टदृष्टिभिरामिषचरणोपादौ दत्वानिक्षिप्य धैर्यपदं त्यागानर्हतां

गमयति भुजंगपदं क्रूरतातिशयं द्योतयति तस्य चरणाद्दानात् हतः मृच्छीत्पन्नेन साहसातिशयो व्यज्यते दलेत्पन्नेन बुद्धि
पूर्वकत्वमावेद्यते चरणाविति द्विवचनेन भीतीभन्यत्वमावेद्यते यद्वाघोरे यं भुजंगमश्च नयोर्मृच्छीत्यर्थः एवं घो
रोष्ण घनेपि मार्गे भुजंगमस्तके पदार्पणपरः संगमनेन प्रियजनसंगमनिमित्त चिन्तत्वं द्योत्यते लंघ्यो
नदी लङ्घ्या दीर्घता अगाधेति भावः दुस्तरं प्रवाहं तीर्य यद्वा लज्जया सह नदीमपि इति सहोक्तिः किंच घनो धकारपट
लं घनं निबिडं अंधकारस्य पटलं तमां अंगीकृत्य उपगम्य आनयतीति शेषः यद्वा घने मेघे यदंधकारपटलं एव
चनिविडतरतोऽइन्वतावितानमेव पट भीति हनुमत्यपि कालेप्रस्थानकरणेन साहसमभिव्यज्यते खलांध
कारपटलमिति पाठे खला दुष्टाः अंधकारपटलमिव गमनादिप्रबंधकत्वादिति भावः एवं च दृष्टिगणानपि
न कृतेति साहसातिशयो द्योत्यते तेन च त्वया प्रियदर्शनं चिंतयेति भावः प्रियः संकेतितः इति भावः नदष्टः संके
तस्थलं इत्यर्थः किं कान्तवती त्याह च संतापाकुलया संतापव्यग्रया तथा पाथोधरे जलधरे कमेघः पाथ
इत्यमरः गतिसंतिश्च यमाने सति एवं च वंशोद्दीपनविभावनया संतापातिशयो व्यज्यते क्रोधाक्रान्तके
तान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या क्रोधेन कोपेन आक्रान्तः वशीकृतः कृतान्तः यमः कृतान्तो यमुना भ्रातेत्यमरः तस्य
मत्तः उन्मत्तः जिघांसयेति भावः महिषः लुलापः जलाभिमहिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाइत्यमरः तस्य
भ्रान्त्या भ्रमेण परितः दिक्षु विदिक्षु वारं शोनेत्रयाजितं प्रीरितं क्रोधपदं दुःसह नामावेदयति आक्रा

धं॰ तपदं असमाधेयतां ध्वनयतीति कतांतपदं सर्वनाशकतां ध्वनयति अनिवारपदं अनिवारणीयतां ध्वनयति अहिपदं
दुःखितजनस्य दुःखजननमकृत्यचिंतमिति शून्यतां द्योतयति निखिलं च मे घसगं तेनैकपि न क्षांतं तेन जलापशरदश्च मे
णत्रासातिशयमभिव्यनक्ति स च विरहातिशयं अत्र भ्रान्तिमदलंकारः स च रूपकतुल्ययोगितासहोक्तिभिः
६ संसृष्टः उक्तं च तद्रूपमभेदो य उपमानोपमेययोरिति तथा नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनः तुल्ययोगितेति
तथा सहोक्तिः सहभावश्चेदिति ५७ सामान्यवनितां विप्रलब्धां मुदाहरति कपटेति कपटवचनभा
जां कपटवचनानि भजतीति भाक् तेन भजतीत्यनेन निरन्तरकापट्यशालित्वं द्योत्यते केनचित्पुरु
षेण सकलरसिकगोष्ठीवंचिका सकला समग्रा या रसिकास्तेषां गोष्ठी समाजस्तस्यां वंचिकापि
कृत्रिमभावैर्धनग्रहणात्तेति भावः रसिकपदं वंचनायोग्यतां ध्वनयति गोष्ठीपदं बहूनां प्रतारकतया
वचनचातुरीविशेषं ध्वनयति असौ वारयोषिता वंचिता प्रतारिता यत्र इति हेतोः रिंगडूगविक्षिप्तच
क्षुः रिंगडूगाः चंचलभ्रमराः त एव विक्षिप्तचक्षुषि येन स केलिकुंजः विकचकुसुमकांतिः ६ मदनाविक राम
सितकुसुमव्याजेन सहन्तीव सकलचतुरकामिजनवंचनानिपुणापि केनापि प्रतारितेति विस्मयादि
ति भावः अत्रोत्प्रेक्षालंकारः स चातिशयोक्तिरूपकापह्नुतिभिः संसृज्यते ५८ उत्कां लक्षयति

संकेतस्थलमिति संकेतनपदव्यावन्यमाह अवधीतिलक्षणज्ञानायाह अस्याइति अरीतिः विषयद्वेष अंगाकाङ्क्षितं रंगमो
दनं कपटरूढितलज्जादिना क्रिया विषयिकं व्याजतेन रूढितं स्वावस्थाकथनकालकृतं धलानां विशेषकथनं तत्र म
ध्यां उत्कामुदाहरन्ति यन्नाघापीति काचित्सख्याह प्रियः प्रियपदेन तदनागमनजन्यदुःखातिशयो चित्यं व्यज्य
ते अद्यापि एतावत्कालं प्रतीक्षितोपि न समागतो नागत इति कारणान्तरायो बाहुल्येन परामन्यां प्रपेदे प्राप्तवानित्यन्य
र्थमिति भावः प्रायः पदं प्रियतमेण नाहं गमनचिन्ता चरणकारित्वं अन्यव्यासङ्गभ्रान्त्यत्वं व्यञ्जयति स पदं भा
वनया भवन एव तिष्ठतीति व्यञ्जयति परापदमीर्ष्यावत्वं ध्वनयति इत्थं अमुना प्रकारेण एवं च प्रकारा
न्तरेणापि विचारः स्वच्छन्तसखी वयस्यां ते प्रश्ना हं तानाहश्या अपि प्रश्नकारणे न लज्जातिशयः किंच दीर्घमा
यतं श्वसितं न दधाति सखीजन भीयेत्यर्थः किंच चकितं भाति चं चलनं प्रेक्षणं पूर्ववदेव भावः यद्वा विचारप्रवणानये
ति भावः कथं तर्हि वर्त्तत इत्याह केवलं एकां किंचित्पक्वपलाण्डुपाण्डुरकान्ति किंचिन्म्नानाकपक्कः पाणिना पा
ण्डुलः कंदविशेषः तद्वत्पाण्डुरा हारिणाहरिविः कान्तिर्यस्यास्ताम् कपोलस्थलीं गण्डस्थलं धत्ते बिभर्ति विरहवशादि
ति भावः पक्वपदेन शोभातिशयो द्योत्यते वस्तुतस्तु पक्वपलाण्डुरपदयोरन्यतरदनर्थकमाभाति अ
त्र संशयालंकारः ५८ मध्यामुत्कामुदाहरन्ति आनन्तुमिति काचित्काचित्सख्याह प्रियसखी प्रियावासो
सखीं च प्रेषितेति भावः एवं चानयनप्रयत्नवत्त्वं द्योत्यते आनेतुं अर्थाः प्रियं नगमनेतिकाकाग

9

तेवेत्यर्थः यत्तु न गतेति यथाश्रुतं व्याचख्युः तन्नप्रियपदासंगतेः ननु मार्गप्रतिबंधवशादेव नागतो भविष्यतीत्यत आह भी
तो भुजंगात् स पितिकिमु भीतः काक्षा न भीत इत्यर्थः तथाविधपौरुषशालिनो न भुजंगमभीतिरिति भावः यत्तु भुजंगात् वै(
श्पापतेरिति व्याख्यानं तन्नस्वीयालहन्यापत्त्या युव्याख्यानं ननु कोपोक्तिवशादेव नागतो[redacted]मित्यत आह [redacted]
क्रुद्धः किं प्रतिषेधवाचीऽइति प्रतिषेधवचनं कुपितः किमिति काक्षा न कुपित इत्यर्थः एवं चरमाभिज्ञेऽस्य मय्यासक्ति
विशेषवत्त्वस्य निषेधवाक्यमात्रेण न कोपि कोपइति भावः ननु किमर्थमागन्तव्यमित्यत आह असौ प्रियतमः
प्राणेश्वरः प्राणस्वामी किमु न वर्तते नास्तीति काक्षापि प्राणेश्वरास्त्येवेत्यर्थः प्रकृष्टेष्यसावितिनिर्देशेन प्रा
कृतनात्यंतसंयोगो घोत्यते प्राणेश्वरपदेन आवश्यकप्राणरक्षानिवारकत्वमावेद्यते सेवकेष्वखं स्वामिनेव
निवार्यत इति लौकिकवर्तनेलटाइदानीमपि प्राणप्रीणपरिहारकारित्वं ध्वन्यते यद्वा किं प्रतिषेधवाचि
कुत्सितनिषेधवाचनेअसौप्राणेश्वरोऽः किं क्रुद्धो वर्तते नेति काक्षा न वर्तत इत्यर्थः प्राणेश्वरपदेन प्राणपराध
एव कुपितत्वं युक्तं न तु उदासीनोऽसमीचीनवर्तीति व्यज्यते असावित्यनेनान्यसाधारणविवेकित्वं व्यज्यते ए
वं चानागमनेहत्वभावेप्यनागमनं चिंतातिशयं व्यंजयतीत्थं अमुनाप्रकारेण चिंतयतीति शेषः कापि अनिर्वे
चनीयगुणानवोढा निरजमखीउढ ध्वनं यन्नीरजे कमलं तनहृत्सुखं यस्या नावतरुणी चासाऊढनी

रजमुखी चेति विग्रहः भवेति पदेन मदनवतीचिंतायोग्यत्वं व्यज्यते उष्णपदेन स्थानपदत्वं तेनाश्लिष्टत्वं द्योत्यते नीरजपदेन सु
कुमारतामावेदयति प्रद्युम्नवीढा चासौ नीरजमुखी चेति विग्रह इति तन्न मध्यात्वानुपपत्तेरिति भावः ततः प्रद्युम्नवीढं तरुणं
मन्नीरजमिति व्याख्यानमेव वक्तव्यं तत्र प्रद्युम्नवोढृ न त्वालापघटनमेवं त्यर्थः एवं चाश्रुवाहुल्यं व्यज्यते अक्ष्णोर्नेत्रयोः क
र्णे सुवर्णकेतकरजःपातोपघातच्छलात् कर्णयोः श्रोत्रयोः शोभनवर्णकेतकपुष्पयोरवतंसीकृतयोर्यद्रजस्तस्य यः
पातः पतनं तेनोपघातः पीडा तन्मिषात् रजःपदं सूक्ष्मतां साचष्टे घननिःसारणायोग्यतां ध्वनयति पातपदं संबुद्धिपू
र्वकतां गमयति बाष्पोद्रेकं मुंचाति लटा विरतत्वं ध्वन्यते एवं च छलेदुःखजाश्रुगोपने लज्जावत्वं सखीप्रश्नादिना
मदनवत्वं तेन च मध्यात्वं व्यज्यते प्रेषितसखीपरावृत्तेः प्राग्वाचिंतावत्वादुत्कात्वमपि अत्रस्फुट एवालंकारः
६० पोढामुदाहरति भ्रातरिति भो निकुंज भ्रातः भ्रातृत्वं च सर्वमनीषितसंपादकत्वात् तथा भोसखि यूथिपुष्पि
तलते सखित्वं च उद्दीपनभावनतया अभिमतमस्यास्त्वय्यस्मिन्नासत्तिविशेषविधायकत्वादिति भावः तथावं घोरसाल
सुहृदाम्रः आम्रश्चूतो रसालोसावित्यमरः सुहृत्वं च दोलाघटत्या हि तत्सहनादिति भावः तथा मातस्तमस्विनि नज
नन्निरूपे रजनी विभावरी तमस्विन्यौ रजनीत्यमरः मातृत्वं चैवंविधबहुकार्यगोपकत्वादिति भावः तथा
पितस्तिमिर उत्तनकरूपांधकार पितृत्वं च रजनीस्वयागियत्वात् क्रियमाणामदपराधगोपनसहाय्यसंपादक
त्वाच्च यत्त्रसनाथतत्पपरजन्यप्येनाद्यगोकार्यगोपनसहाय्यसंपादकत्वाच्च यत्तसनाथतत्यरजन्यप्येता

स्व·कौ०

10

दृशः कार्यगोपनसामर्थ्यमिति भावः अत्र भ्रात्रादिशब्दाः संबंधिकतया स्वपराप्रसीदेति प्रत्येकमन्वेतित भावनाकिमित्यत आह नीरधरा
भिरामः सजलइजलदृक्कोतिमनोहरो वक्षमादरः क्रमः नीरधराभिराम इत्यनेनेरजन्यां जन्यजनापरिच्छेयत्वंतेन वागमनसौक
र्यमुत्पत्तदामोदरपदं व धनंतच्च व्यसनशालिलग्नामयपतिकिंनसमाजगामुसमागतवानितिएवं किंचित्रइत्यनेनावश्यकथनीयत्वे
ध्वन्यते पृच्छामितत्कथय इदमपिप्रत्येकान्वयिएवं चात्र भनेभवंत एवतत्रापिचमत्सेवाधनइतिप्रश्नकरणकथनेभयोचित्यमुत्पते ६
नरस्य एवम् अत्रवधोरसाले इतियुक्तः पाठः ६१ परकीयामुत्कामुद्दाहरतिस्नानमिति कापिसखीं वक्ति हे सखि [illegible] ध्याहृतत्वात
दनुपादनत्वजसाधनेरीहित्यंतच्चोत्कटातिशय पक्षविरहतामावेदयति वारिदवारिभिः एवच्च पंकिलपिमार्गेगमनेनक्लेशातिशयः
पक्षेचात्यंतनपश्चिताध्वन्यते स्नानएव चवर्षासाधनसंपादितमिमितघोत्यते किंचधुनेकाननेवनेकाननवनमित्यमरः वासुः विरोचतः
तः घनपदं जनसंचारायोग्यतां सचाभयशालिनां पक्षेवैराग्यवार्त्ताव्यजयतिकिंच शीतेशीतलोरित्यर्थः चंदनाविन्दुभिः श्रीखंडद्रवएषतः
मनसिजः मदनः पक्षेमनः कल्पनाविषयः देवः आराध्य इतियावत् समाराधितः विधिना सेवितः कोमुद्याकस्यापिदिक्विषयतामाभव
लितिघ्रियावद्भासयिशीतचचंदनानुलेपनमितिशरीरव्यासक्त्यभावोद्योत्यतेतेनच प्रणातिशयोव्यज्यते यथकलनेनग्रंतलेपुव्यस्थंदन
विदुभिरितिपाठे विशेष्यशीतलत्वं ध्वन्यते किंचजनैरात्रिः जागरणोवृत्तेनानिद्रानकारिष्यत इतिसंबंध्यत इति नीताआतिक्रान्ता किंचप्रीगल
ज्जो प्रियतमप्राप्तिप्रतिबंधकीभूतेतिभावः पक्षे ध्याणत्यागादितिभावः दक्षिणाख्जामे कल्पपुरःसरत्वमित्यर्थः दक्षिणापदं पुनरुपपादे
यतासाचातिशयितात्राशक्तिव्यज्यते इत्थंविनतपः तप्यत शरीरमनेनेतिभावः क्लेशजातं तेन मत्कृते अपितुसर्वमपीत्यर्थः तथापि एवंकृते
पिसः प्रियतमः अघायिया मिनीचरमसमयावध्यायिनत्रातिथिनेत्रावमकः नयनगोचरः तिथावत् एवंचयगणाचरनामुमात्रमपितत
त्र कुत्रालिंगनचुंबनादितिभावः कथनकिमितततथाचागमनकारणं कथयतिभावः ध्वंचैतताहृशक्लेशविशषणापिनमदृष्टमात्रगोच
रदृतिमिदं भाग्यता व्यंज्यते अन्योपिस्या ना दि पूर्ववत्कोमादेवतामाराधयती लौकिकं स्नानवननवासंसांकल्पिकदेवतापूजनरजनीजागरणदक्षि

रात्रिं नव्रतविधाने कृतेपि सः सकलप्रजागन्का दृष्टत्वेन
प्रीतिसह परमात्माक्षणमपि न नयनगोचरे जायते
तत्कथय केनोपायेन भावी जिगुप्रपरपुरुषाभिला
षवत्तया परकीया त्वभ्रान्ता त्वमत्यन्तस्फुटमेव ९२

श्रीगणेशायनमः वेश्यामुक्तामुदाहरति कथमिति कथ्यन्तं च वदति कामनाविषयधनदायित्वादिति भावः कुं जं सके
तितिमिति भावः कथं किमिमि चेनसमुपैति आयाति इत्यमप्यनाप्रकारेण चेलसिचिरकालं चिन्तयन्ती विचार्य
तीधनाभिलाषापलपनदृष्ट्या धारानिःपतितयानि श्चलंकोशेषायाधारा ःना ः प्रस्तावपदं पानयामासवद्धनेत्रं हृदो
देति भावइतः स्पष्टम् ६३ वासकसज्जां लक्षयति प्रथेत्यादि प्रियागमनवासरे इत्यर्थः वारस्त्री दिव्यसस्ति वि
श्वः वारपदान्निश्चयेन रक्तो लोचनः कथनेन वासकोवा रइति नाम्निवासकशब्दं व्याचष्टे स्माह ने दर्शि धानादर्शनादनु
पादे वा प्रियागमनानिर्लोचनरसामयस्तु रतसामग्री संपादनानि पुनःतेवा सकसज्जा तमिममर्थः अतएव मुद
वासकसज्जां तांमंडयन्ते व्याप्ति प्रियरतिप्राचः नस्पाश्च वाम नोरथे त्यादि मनोरथः मानसमाचाकल्पनानाभि
त्यर्थः न श्रमुग्धा वासकसज्जामुदाहरतिहारमिति काचित्कांचित्सखीमाह नारकातिहचिरं सारकावन्तं प्रतिहचिरं स्वस्तु
त्वेन हारं मुक्तावलं छिरवा रारेमुक्ताः नाविश्वः गुंफति संदर्भति मुक्ता दोचनार स्यादित्यर्थः किंचकाचीना नाकां
चीमेखला नातेनेवतांगुम्भति संग्निधेया विशेषाय न्यां करोति किंच दीपं नस्य स्थितिस्तापयति किन्तु एकं तत्र दीपमा
न नेवडुल्लेत्ले हृवडुलं तैलं नदुनेनदत्तति भाविसप्रकाशप्रियकरमहरात्विति न्याये नि भावः पुनः किं चेत्यर्थः वास
कस्य दृश्यते स्मिन्नितिवासवासएव रतिवासकः प्रासादस्तस्य र्थः तस्य आलीनां न तस्य वधिसर्वोनानिगृहामितिशेषः
कामानुरूपां क्रियां मदनानुरूपां इच्छानुरूपां वाक्रियां सामग्रीं सद्धानारजनौ तत्रो कस्मात्प्रयस्य शोनेमाभवतीति
धियेति भावः वस्तुतः प्रियागमनेनि श्चयोन रको नो पिसुरतसामग्रीमोपनकारिन्याति यायिनल्ल जोपलंधन्यतेय
तकासकस्य प्रियागमनवासरस्य रानेनाविन्यर्थं लपः इविलन्तेनत्याभिधावदर्शनातं सा चिस्क्रोरमुरवीसराणं प्रियागम
नमुदेति भावः मुखं वदनं यस्याः सा नवोढमुग्धालीत्यागता हृदान्समुद्दिश्ते तेविनो कथयति मार्गालप्रियपदतिमित्यर्थः इत
रन्न स्पष्टं वस्तुवासकस्य दंपयस्त्र्यस्यरजनौ डप्पते यामि ने प्रियो तामहेतिवासः वासएव वासकः प्रियसांचेधानदिनं नमुच
धितज्ञौ कामानुरूपास्याभिप्रायानुरूपां इतिको चिव्रसारंगुफति सादिरूपां आलीनां क्रियां कर्तव्यता सा चिस्क्रोरमुखी कथमेव

१०ब

अतिधवलमिदं गगनमपि अकुर्वन् इति विधिं करोति भावः नवोदसमुद्रीहस्तान्त्वसलीपरिहासमिव यति भावः समुद्रीस्तनेस
मुद्रीक्षते सम्यक्रूपस्पष्टीनर्ध ६४ मध्यावासकसञ्ज्ञामुदाहरति तन्वमिति कांचित्कांचित् अहं कुतुकात् अमिप्याकुलह
त्वमिव स्मरः निरपेक्षतयेति भावः शिलन्यं कलनाकोशशत्वा कर्मकलादि कमिस्यमरः दर्शयितुं प्रकटयितुं अन्योपेक्ष्यतिभा
वः कल्हारहारहारहारि तीसो गंधिकानाहारवत् मुक्तावलीवत् स्वमानानाहारपदं गुच्छादिवैचित्र्य घोतनार्थं करोति
च चित्रप्रेक्षणेन वनचित्रस्य अर्थाहारभित्तिस्य प्रेक्षणामवलोकनेन स्यके नवेन कपटेन चित्रपदं विलोकनीयत्वापि
नयति किमपि ईषद्वतिर्यक् इति यावत् लज्जयेति भावः द्वारदेहलीसमुद्रीक्षते विलोकयति प्रियागमनजिज्ञासयेति भावः
किं वसहचरीभूषाजिगीषामिषात् सहचरीणां यानि भूषणानि तेषां जिगीषा जेतुमिच्छा तस्याः मिषात् भवभूषणादपि
क कांतिभाजि भूषणानीति कपटेनेति भावः नवं नूतनं आभरणं एकत्वमविवक्षितं गृह्णातीत्यस्य पूर्वोक्तप्रकारं पद्ध
हशः कमलनयनायाः चरिणमाचरणं प्रतीत्यस्य प्रतीक्ष्येति चेतो भवस्याप्याहस्यनामावेदयतिपदसंततानि गच्छत्वं वेति
तस्य घोतयति स्मरः मदनः स्मेराननः विकसिताननः प्राप्तोपमसभ्जासयदिति धियेति भावः एवं चाधिकमदनयाधावन्
त्यन्त लेय हास्मेरं सहासमाननं अस्य कथमिवं सरसीसरूहमपि प्रतारयतीति विस्मयेनेति भावः अभूत् जाता एवं च केनवादि
पदं लज्जावन्नेस्मेराननपदं समदनत्वं ध्वनयतीति तच्च मध्यात्वम् ६५ प्रगल्भां वासकसञ्ज्ञामुदाहरति कलमिति काचिन्म
कां चित्स्यन्यां रव पुष्पिशाली देषणां अकलंकरणां कृतं संपादितं गुच्छं चिकुरपोरणी चिकुराः बालाः चिकुरलो बालले नो बालन्
रूपमरः तेषां घोरणी संख्यानविशेष समुदाय कोवा धापिता अधिवासिता किंभूतायनसंनिधौ पर्यंक निकेतं मुकुलीटिकास
न्द्रतिः कमुकानि पूगफलकेनानिवीटिकाख्ययेतपोसंभारः कृतासपादितानि इत्यादि तनेत्रपा एवं च मार्गप्रेक्षणाकृत
क्षणालंघोसते हरतीदृशेति मागाप्युचेति भवनं केलिसदनं एससागतस्य आ एवं च प्रियपद्धतिदर्शनाय पुनर्गमनमा
वेयते देहलि धाराशीरकाम्याकरणाभरतया स्फुरत्कनककेतकीनां पुष्पदीसपत्नाभिः दिनांदकुसुमकांतिभिः स्फुरं रसःश्रो
भाशालिन्यः एवं च कनककेतकीकुसुमानां स्वर्णोनशोभाविशालित्वमितिघोत्यतेयाः कनककेवकीनां पुष्पश्रियः
ताभिः दिनं दिवसरूपं समयं दुः निषिद्धंति रक्षतमितियावत् दुःस्यात् कष्टनिषेध यादितिविर्भवः स्वकारिकृत एवंचम

शिवः

काशरूपस्यादिवसस्य देहसंबंधिकनककेतकीकुसुममालादीप्तिभित्तिरस्काचरकारिलयाति प्राप्तिनकांतिवनादेहे
स्यन्ते यत्राक्तनमित्यादि पुरीजैर्जेतस्त्रत्राभवनं एसदेहक्लोभाशोभि कनककेतकीपुष्पमालादीप्तिभिः दुर्दिनं कथ
दिनं प्रकाशितकत्वं चानिवारितमशक्यतया अथवा देहप्रभाकनककेतकीकुसुमकांतिभिः प्रथयां त्वत्तात्मामन्त्रीत्वे
न संपादितकेतकीकुसुमदीप्तिभिः दुर्दिनं मेघाच्छन्नदिनं स्फुरत्प्रकाशं प्रकाशितप्रियस्यागमसौकर्योपयोतिभावः एवं
कनककेतकीकुसुमदीप्तीनां प्रकाशकतया दुर्दिनत्वसंपादकत्वमसंभावितमिति परामपास्तमत्र सहोक्तिरलंकारः ६६
वेश्यासुहृत्कं मनोरथमुदाहरति ग्राक्कवोरितिकापिस्वच्छंदक्रीडाभिलाषिणीभिः प्रावयोर्मन्मप्रियस्य च प्रसन्नतापुकौवो
न्नवचन इत्यादादेशांशुगयोः शरीरयोर्वेति द्वयोर्भावि द्विनासैव द्विविधानित्यर्थः तस्मिन्न्सतिभवयः पुनरपिपिरहविहल
पिरहेतोविषयविद्योगेनैविपुलपःदुरवभावातिशोपः प्रस्तुतहि प्रयेकाभवेत्मतप्रारम्भ हे मेप्रियेरागसुराभेदस्त्रीनमृतिता
यशालिपरस्परप्रसादेनेति भावः स्मितहसितं च द्वयपरं प्रयोग्यवीक्षणोत्साहजनपरस्परावलोकनेन स्यान्नभवे
न अथवा नयोरभोदोलितायभावः एवं वार्धतोरीनोदेसाहृश्यभवमयवित्रितिधन्यते एवंविविधाभिलाषसाख्छंदप्रहरत्वेनम
नोरथ ~~स्वपक्षाश्रमेण~~ नत्वं प्रत्रसंदेहलंकारः सर्वत्रचेष्टायाः एषामनुदाहरणादत्रैवेतस्त्रीवुभदाहरणमयुक्तमिति प्रतिभातिमय
गामनोरथिकनायकप्रमोदियमुक्तिः ६७ केतिकं वेषितं शब्दस्यार्थं विवर्तितागलनतिकलोलनकपोलपुलितकापिरकरलेवुनप्रिय
परकीयावासकसज्जामुदाहरति अश्रयितिकाचित्कोचिन्नन्याह श्वश्रूपतिजननीच्छलेन प्रातितल्पानिकंत्वस्यति ६८ प्रभाते म
मभातःसदेनमहोत्सवविलोकनायनतंयमास्ति इत्यादिकपटेन स्वापयति निद्रावयनिवहुलप्रकाशतयासातावकलोयाचनाया
भवत्याः निद्रात्यादिकपटेन प्रदीप्ताकुरदीपप्रतोहं प्रकुरपदं स्त्रस्कनताचाल्पप्रकाशतां पानयतितितिलोधनेभित्यापांनरिभवत्वे
नाच्छादयति एवं च प्रियागमनसौकर्यातिशयोद्योत्यते किंच सोधकवोतवोतानिनदैः प्रासादकलरववालनशब्दैः एवं सोध
संबंधोकीर्णनेनैकपद्येनयानमथानाशंकनीयत्वं व्यज्यते योनपदे नवारंवारं शब्दकरत्नो चेतं प्रहमत्रस्मि इति नायकमिलि
र्थः साकेतिकसंकेतस्थमुद्रिवेष्टितशब्दस्यार्थं एकवचनं एकरूपतां धोनयातिधतेप्रगीकतो एवं चकयोतपाता निनदपदवाय
नायदत्यपन्दुत्याप्रकटपरपुरुषानुरागोभयमने किंच शयस्त्या अर्धविवर्तितांगलतिकं एवं स्वतनितंतरं पार्श्वाभ्यामर्धभागाभ्या
विवर्तितापरावर्तिनातल्योभयप्रांतपिलोकानार्थभिविभावः पुनःप्राविकामात्रयत्रियं त्राक्रियायां नथालोलनकपोलवपु

द॰ न्य॰

तिलोलं नीचं चलापरिवर्तनेनेति भावः कपोलेषु तिलेषु भावयत्र क्रियायां तथा प्रियागमनसंभावनासंकेतो येन मुखस्याति प्रसन्न
तयेति भावः तत्प्रांतिके स्वयं नप्रति कापि प्रदेशे प्रियाधियागमनसंभाव जयाकरावुगंकरक मलंग्रेवु जयदप्रियस्यति नम
तेद वलोध नयति न्यस्यति हस्ते स्तावपतीत्यर्थः अत्र चहृत्य रूपालंकारः सचापन्हुत्यनुप्राणितः ६८ सा मानस्वबलिनी वासकसज्जा
मुदाहरति चोलमिति कचित्कांचित्सुत्याह नीलं नि चोलस्तु कर्षता विधेनीलवस्त्रः यत्ते चोलं उपरि वन्नशाटकः निचोलः प्रच्छ
दपट इत्यमरः तस्य कर्षीविधोग्राकर्षता कालेचोलं कूर्पासं कंचोलं कूर्पासकोंद्व्रियामित्यमरः काचिष्या प्रार्थयित्यामिन्द्रस्म
रिष्य न्वेमि नीलनपदेन सनांधकारं गमनयोग्यताध्वनयति मोरतानि त्वबाविधिपदमाकषरों ॥ वश्यकर्तव्यता द्योतयति किंच चुंबने
चुंबनरपमये हृदा मतिलोके पापाहन्स्पार्शने पुनः क्रियेत्यर्थः किंचयोः स्तनयोर्दूरार्पतांविधौ करार्पतासमये कांचनी सुवर्णो
निर्मितां कांचीमेखलं नोसर्पतापदं नाम्रवसरेष्वनुत्वस्तुं ना चेष्टवत्वध्वनयति पूर्वविधि पदेषादाना तद्मन्वापिनसेवोपाद
नमयुक्तमिवाभाति इत्थरूपवो कंवासनायां वदनं च विनिते श्रीवत्स इमि श्रि मैः मगमदैः कस्तूरिकाभिः मनानाभिर्मृगमद इत्यसे
वेत्यमरः श्रमानिश्रवयवान् अंगप्रतीकोवयव इत्यमरः सत्वर्तनीमधिवासवतीचारंगाकोरस्यावादेषु कांतो गमनाक्रियोत्त
सवयेषु वत्स्वस्तु मनोरथाश्रभिलाषविदेयस्य मनोरथं श्रभिलाषयतस्य दर्थमित्यर्थः नविननु तेन कतेतिन किं नाकिमर्थीम
र्थः एवं वेश्याभिलाषविवयं सर्वमिति भावः ६९ कथमपि सांत्वाधीनपतिकां नवयत्तिसदेशेनिरं नराज्ञाकरप्रिय त्वामित्यर्थः
लक्षणतानायचेष्टामाहवनेतिमदहर्षोः ग्रहंकारः अस्मानिइत्वराधिकलधीः मुखमधांत्वाधीनपतिकामुदाहरति मज्जेति
कापि सखीमाहहे सखि मध्ये करोक्रीडमाकषतं नवयः संधिमत्याम्यावययोपचययाभावात् रूशत्वमसमृद्धमिति भावः
किंच स्तनेकुचेनादिमामुक्तवनं पूर्वयघामिप्रायः किंचदेहे हारीरेकांतिमालोम्यस्यातिशयः नसम पूर्तां तानरूपानुदया
नदतिभावः किंच श्रीतोनितंवे प्रथिमामपृथुत्वं नकिंचगमने जडिमाजडत्वं नकिंचनेत्रे नयने वक्रिमातिर्यगवलो
कितं नपूर्वमेवमावः तिमाप्रातोत्स्वतथापिमज्जतिमज्जो मध्येवकिंकारस्ताम् ७० ननुसंपूर्वांतारूपभावेपिक
नोकोशलत्वादेवास्तनिति रिमतश्राह नास्पतोर्यत्रिकेनास्पतोर्यत्रिनाद्येइतिविश्वः हठिमाहठत्वं अभ्यासाविशेष शिव:

इति यावत् । यद्यपि तत्रैव दृष्टिमात्रचमत्कारविशेषः न किंचित्काचिद्वचनेपादिमापद्युत्वप्रियत्वादिकमिति यावत् नाकिंचित्स्वै
हसितेनैव स्फुरितिमात्रप्राणानां अप्यनमुग्धत्वादिति भावः इत्थं यद्यपि त्यापि पारोक्षस्य प्रियतमस्य मध्येव नान्यत्र मनः चिंतनं
तिर्वानं भवति एवं च तर्हि मनसा भावाद्यो मतस्येवाकिंकारणलज्जाने एवं चाहंकारोद्योगमतेस्य उक्ताति माकवाक्रिमासो
तिमेत्यमेमनिद्युचिंत्यः विभावनाचालंकारः ७० मध्यां स्वाधीनपतिकामुदाहरति यदपीति कापि सखी वक्ति हे प्रि
यसखि यद्यपि रतिमहोत्सवेषु भोगो माऽस्तु तत्सवे समयनकारः निषेधः क्रियते उत्सवयदनिषेधायोग्यता मनयति
यदपि करेणाहस्तेन नीविधारणानिवर्त्यते अं थावद्यमाः बहुवचनं बलादप्यनिवार्यताद्योतयति क्रियते नदपितयापि
एवपतिः प्रियः पार्श्वदेशं अग्रनं त्यजतां चेयादनमुपतिना हि किं करोमि त्वं कथयेति भावः एवं चाक्रोशोऽप्यनेन ध्वनितं
स्फुटमेव परित्यागहेतुभूतनिषेधादिका यत्नेऽपि परित्यागाकथनात् विशेषोक्तिश्चालंकारः ७१ प्रौढां स्वाधी
नपतिकामुदाहरति वक्षसीति कापि कथमप्यनार्द्रिका कान्तस्तदीयस्तनं विदधाति नत्वपिकरोग्राचनीविरोतीतिवा
दिनीं सखीं प्रत्याह हे सखी कान्तः अर्थादन्याङ्गनानां नप्रिय इति भाव वक्षस्यवदनस्य अधरपल्लवस्य अधरो पाकि
सलीमस्वाहल्लयस्य पल्लव पद कोमलतामरसत्ताला बयजयति वचसः वचनस्य हसहितस्य लास्यस्य तीर्थं त्रिकस
काविनालस्य वाणद्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थो वाधस्याना प्रियेणासवतः स्तुविकरणादिति भावः अरविंदसुरद
शांकमन्नाभिरामनयनानां स्तुतिं तनोति विस्तारयति एवं च स्तवपरिहापाकोधस्मातेमे नमदविनस प्रियस अन्या
कामिनी स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि किं नुतजागृहद्शायामिति भावः इरूपयाहरिप्रदेशं स्तुतिपथं अवतारनि
वेतः पथं श्रेतत्स्ररणपदं तिं न गच्छति न प्राप्नोति इत्यादि विषयान भवतीत्यर्थः तस्मात्तस्य मात्रियस्य भेदः स्तहः अर्थादेत
रनायिकाप्योमित्रत्वबुद्धिः एतस्यापि स्तुतोहेतत्वान्तस्मान्न कथमपीत्यर्थः स्तुते संप्रतियोगिनया नयाप्यकामिनी
दर्शनादिकमपोद्धितं तदभावान्न कथं स्तुतिः स्यादिति भावः एवं चान्यांगनापतीनामन्यांगनादर्शनादिसत्वात्स्तु
तिसंभवात्तत्त्वधन्यात्वं स्वस्मिन्न्नाथ मन्नाथ व्यज्यते यत्सापि प्रियतमे क्रोपादिकं विधेयमिमु १ देशकारि

र० मं० १३

13

णी सखीमति वक्ति हे सखि या सामरविंदसुंदरदृशां वरांगनानां कांतस्तुतिं तनोति तामस्तु धन्याः मे दयितस्त्वन्या कापि स्वप्नेनापि दृ
ष्ट्यादिविषयान् एवं च कोपोत्तरं ललेन स्तुत्यादिना प्रसादीकर्तुमशक्य एवं च तत्स्ववधीनाद्विषयक स्तुतियावत् भेद गृहः भिद्यते हृदयम
नेनेति भावः कोपदृष्ट्यर्थः तस्य प्रहः गृहः स्तान गृहः ग्रंथीकार कथमस्तु नोचित इति भावः एवं च वः कोपोत्तरं स्तुत्यादिप्रसाद
नामपि कर्तुं न जानाति तादृशे सरले मंदे कार्यितेनोचितं कापकरत्वमिति व्यज्यते अत्र प्ररूढे न स्वभावस्थायाम न्यागनादर्शना
घभावकथनेनात्र प्रकृतेन ज्ञानदृशायां तद्भावः कौमुतिकन्यायेनार्थादपयातीति प्रकृतार्थादप्रकृतार्थापत्तिरलंकारः सच्चान्यान
नातः स्वीयधन्यतमात्वान्यस्या व्यतिरेकानुप्राणितः एकस्यावस्तुनो न्यो बाधत्रव वस्त्वन्यदापततेत्युकेमुत्यन्यायतः सामर्थ्यादर्थापत्ति
रलंक्रियेति तल्लक्षणात् ७२ श्रीरामजी परकीया स्वाधीनपतिकामुदाहरति सीयाइति कापि सखीं वक्ति हे सखि यद्यपि या
सा स्त्री रत्नाविनां सकौशल्यां चीकुर्दुनुहै मकं कटाक्ष रत्नाकारः विलासेन हस्तादिचेष्टाविशेषेण कटाक्षसरोरुहां कांचीकटि
मेखला कुंडले कर्णाभूषणं हेमकंकण सुवर्णा बाहुवलयं ते बाहुरत्नालंकारः शब्दविशेषः न विश्राम्यति विरतिं न याति ताः स्वरोरु
हदृशः कमलनयनाः स्वीयाः नरेश्वर दशनेन्द्र पद्माय वाभावं गमयति संति वित्तेन तथापि कानाकीर्तीनयाचित विपिनेष्वेवं
भयजनके पि विपिने भयमाकृष्य सख्यि विद्योतो ध्वन्यते तथा पुर पथे नगर मार्गे एवं च बहुतरजनाकीर्णत याचित तत्तेन त्यहितस्मा
नाभावादासक्ता तिमायस्य वयोन्योन्ये नपासो धउद्भुस दन्ने सज्जनो नतेया विधा प्रदेशायां स्नेह सतो न साहसकरिता व्यज्यते न थान
स एव तथा सखी सन्निधौ सखीस विधे एवं च समीप नदर्व तिसखी निवाह समक्षं विलोकनमुचित नुचितं वेत्ति विवेकवेधु
र्यं ध्वन्यते तेन च भवो न्मदस्तेन च स एव मां पदितः समताद्भ्राम्यती भ्रमतीत्येवं चैकत्रानवस्थित्या विश्रांतिभावस्तेन च स एव मामनेन
मवंल्लुभस्य प्रियस्य दृष्टिः स्वकरचरणे कपरूपतां यन्नात्रिनमुंचतिस्वर्णी साभिमर्थः अत्र कोहेतुः किं कारणं परकीयायेष्वयास्तु
स्मिन्नाधिक्यप्रदर्शनेन तथा सीयास्तु तथाविध गुणारूपकारणसत्वेपि वल्लभपदभ्रमता रूपकार्यकथनेन तथाल
नि स्वीया गुणा लितिह्ल गुरुणा ज्ञानन्निरूपतोन प्रियमदभ्रमताद्रूपकार्योत्पत्ति कथनेन हेत्वानिर्देश नव्याति रेकविशेषु
न्यास्फुटविभावनासंदेयालंकारतां समुच्चयः ७३ सामान्यवनितां स्वाधीनपतिकामुदाहरति संसेवेतिसा मान्यवनिता सखीं
या नो ~~कस्यधांसमरः स्रोतस्सू~~ तस्सरोपरकीयानां च सुधासागरः स्रोतस्सूतस्सरोजसुंदरचमत्काराः सुधायाः प्रसन्नतस्या

शिवः

गारः सरिः सन्तिः तस्य स्रोतांसि प्रवाहैस्स्यन्ते स्म तत्र एवं च पल्लवोदकत्वेन ज्योतिश्चन्द्रस्तोतां बुसरशाखवत् इत्यमरः तत्र तो बुसरस्ताह
पार्श्वस्य सागरे तदसंभवादसमंजसमिव आभाति स्रोतपयो पानं यत्स्मरो न कमल्लनतद्दृत्सदराः रमणीया यमत्कारः एषांकृत्ता
हृष्टाहृष्टे विभ्रमाः कटाक्षादयः विचित्रमन्मथकंनीवैशाघहेतोः विचित्राः नानाविधोत्कर्षशालिन्यः मन्मथलाः रतिके
लिकलाः तासां वैशद्यं तद्रूपकार्यार्थवैचित्र्यं च यासां इकुविलासस्समयमेव नानाविधकेलिकलाः परिस्फुरंति किं मुग्धाया
नासामंगसंगेनेति मीवः एतादृश्यः मृगदृशः हरिणाक्षः न यनाः प्रतिमंदिरं मंदिरे २ वीप्सायामव्ययीभावः संस्मेव एवं कोरेशा
सोल्लभ्यंते किंतु इदं चित्रमभूतमाश्चर्यं यच्चित्तहरं मनःस्वाधीनताकारि एवं च शरीरस्वाधीनताकारतामतिस्फुक
रमितिव्यज्यते किंतु पुनः एकदानुदमेवेति भावः युवानःस्मराः युगपदं सत्वेकनाधिकास्य हरीयतां ध्वनयति मयि प्रयच्छ
न्येव दत्तान्येव एवकारेणानिवारणाकरणोपि नवैरस्यातामावहती सिद्धवन्ते एवं च विनाद्व्यदानेन स्तुतं भवतरवस्यागता
स्तथापि ताः सत्यं ज्यद्व्यदानादिना मामेव भजन्ते पहो किमत्र बीजं न जाने इति भावः अत्र किंकारणं तन्न जाने इत्यर्थः के
चित्तु मध्येवेति यथार्थित मेवव्याचख्युः तन्न स्वीयापरकीयान्योद्रव्यदानाप्रसक्त्याभावनं कत्वाद्दर्थत्वापत्तेः न चवेश्यानर्थ्या
वर्ततमिति वाच्यं तस्यापि इह लेखनत्वात् एवं च द्रव्यदानकरणास्यमन्मथकन्नावैश्याघस्य यस्य त्वशुपन्यस्तत्वान्कारणाप्रश्नस्या
नौचित्यापितामिति दूषणामपास्तं अलंकारः पूर्ववदुन्नेयः ७४ कमप्यप्राप्तामभिसारिकां लक्षयति स्वयमिति अभिसरणा
भिसारः गामनत्वमित्यर्थः उक्तं च नाटोभिसरते कांतं सारयेद्वाभिसारिकेति अस्याः पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तेकारस्था
र्थे प्रवृत्तायावउदितस्यैवनाम इत्यर्थः क्रमः अभिसारव्यापारः तथा च दर्शनादिति भावः इति कोचित् तन्न स्वयं
प्रुतमेव साधु भवत्ववतासंपादकत्वस्यैव ताष्प्राभरागग्रहणस्य स्वीयाभिसारिकायामसंभवात् अतएव परकीयाभ्री
भिसारिकामभिधाय स्वीत्वनाभिसारिकेत्यादिभेदनायंतस्या एवाभ्यधायि अप्यां नाभिसारिकोदाहरणाप
एषे स्वैदिशीतिपदेपादानासंगतः न च दिवाभिसारिकोदाहरणापर्यश्रुद्धांतपदेपादानात् स्वीयाभिसारिकायां
ण्येतेभेदाः इतिवाच्यं श्रुद्धांतेजारेणाधिदाहसंगतेः संभवात् न्या स्वाभिसारिकेत्यादेमात्रपदमवशपरकीयाम

र॰ गी॰ न्यथाध्वांताभिसारिकोदाहरणप्रकारघोरतरव्याहृत्य कविवक्षषदोपादनानुपपत्तेः प्रकृतरूककमः भर्तुः श्रूयादिरूपः मु
ग्धामभिसारिकामुदाहरति हृतीति कांचिन्नायिकां वक्ति हे मुग्धे विद्युद्रुद्दिदेव दूतीसाकाङ्क्षिकेति भावः विद्युत्संद
क्षणाघवशाघित्वेन ऋक्षीघणमार्गं तां धावयति उपागता प्राप्ता न चेतस्याश्वापःन्याशालित्वात्कथमनया सहगत
अभिसरणस्यात्राह रात्रिः निशैव सहचरी सखी सहतातापि नीलमति सति त्वया नयेव गन्तव्यमिति भावः ननु सहचरीत्यातवपि
मुनसंपदाभावे कथं गन्तव्यमित्यत आह जलदः मेघ एव दैवज्ञः दैवं भाग्यं जानातीति स्यामिति विदितस्यार्थः एवचे
तदाज्ञो घनेन विधेयमिति ध्वन्यते स्वचेनशब्देन प्रस्थानवेलां गमनलग्नं यष्टुभुसमीमीनं दिशति कथयति एवञ्च
यमेवावसरः शुभ इत्यभिधीयते अनुनायनेनातोसारितिमस्तातयाभिति स्यात् किंचिल्लिकाचेते किं च तिमिरस्तोमेऽपि ध्व
ननिकरेऽपि स्तोमे घनिकलवाते समरः झिल्लीरवैश्चीशब्दैः भंगाते चीत्कारचीरी झिल्लिकाचेत्यमरः मां गन्तेति कीम
गलप्रयोजिकां वा चेतनोति विस्तारयति एवं वा चेतनातिमिरमपि मे गन्तव्यवचनं वक्ति किमुत सचेतनः सखीजनैव ह
इति व्यज्यते अनः अयमासन्नः दयितामभिसारसमयः प्रियतमसमीपगमनावसरः जातः ननु लज्जारूपमतिबंधकव
शात्कथं गन्तव्यमत आह चपालज्जोभिः त्यक्तमति बंधिकामिति भावः विमुच्य सबलिलज्जात्यजनेतेत्याने नैताद
शोचितसमये प्रियमभिसरेति भावः अन्यस्यापि गन्तुमुत्सुकस्य मुहूर्तादिकथनेति लौकिकस्य अत्राविद्युदादीनाद्
तीत्वकथनेनइवायभावेन चतुर्मोसोक्षालंकारः स्पष्टमन्यत् ७५ मध्यामभिसारिकामुदाहरति भीतासीति नाय
को नायिकां वक्ति हे तन्वि एवं च भारवहनात्स्नमत्वे नेन च कंपायामीकारतनोरिंचिंत्यं ध्वन्यते पृथिमार्गे मार्गे भुजंगानां
प्रतिपदस्पृष्टादिति भावः नेव भीतासि भयं नैव प्राप्तासि यद्वा भीतैव नासि एवं च तत्कार्यं कंपादि हरापास्तं इति घोन्यते प
थिपदं विस्पष्टदर्शनयोग्यतां धनपतति भुजंगपदं अत्र बस्य परिहरणीयत्वं भवमननत्वं ध्वनयति मनुजस्य अपरिहरणी
यस्याभयजनकस्य वेति भावः किमपि संनेरषत्संमे एवञ्च गाढालिंगने किं करिष्यसीति न जानेइति व्यज्यते कंपवेप
थुः उरीकरोषि अंगीकरोषि सात्विकभावोदयादिति भावः किंच अंभोधररववजिनिः सजलजलदनिनदैः बहुनि शेवं

र्थं यं करैरिति भावः अस्तोभिताभिसाध्वसेन प्राप्तासि अत्र वस्तुभिताभिद विशुके मदाचिमद्धवजे एकस्मिन्नभयजनक इ
ति भावः साचिवदना अभिसिते ईकृत सिहेतो रापि भयानुस्पनिकपा नात भीमहेतुभु म संगादे भीमनुस्पनि दर्शनाच्च
विशेषोक्तिभावनासमृष्टिः इतरत्स्पष्टम् ७६ प्रोढामभिसारिकामुदाहरति स्फुरदिति कापि सखीमभूवचना दिलेवे
यमत्रागतान स्वाभिलाषिणेतिवादिनं नायकं प्रत्याह अथेति प्रथमप्रश्नेकार्ये द्वयो ऽथेत्यमरः यदिमनोरथः अभिल
षः सएव रथस्यंदनः स्वगमनसाधनमित्यर्थः मनोरथपदं अन्यैनाशतगामितामावेदयोति न स्यात्र नभेवात्र ताहि
स्फुरद्रासितभार भंगुरांगी पदतनायकस्यापन स्फुरंतो विलसंतो यो उरसिजो स्तनौ स्तयोभीर एणभंगशीलाना
यिको उरसिजपदं दुर्वलतां व्यञ्जयति भंगुरांगीपदेन गत्ययोग्यता ध्वन्यते किसलयकोमलकांतिनापदद्वयेन स्व
ल्पत्वशोभाशालिना अन्नकांतिपदमधिकमिवाभाति पदेनचरणेन तानशापदेन्दुयुच्चापचप्रांदृश्यज्ञानंवस्तु
येत्नंवह हेश्यागमत्वं ध्वनयति बहुवचनेन त्रयक्षेपं भवनिर्वमात्रादेवागतस्या नाहि कदाचिद्देवेन
बहुवारं तस्मादविघ्नेनावागतेति व्यज्यते कथंकेनापायेनागंतुं भवत्संनिधिं प्राप्तं सहत्तसमर्थो भंवादन्य
र्थः एवंच केवलस्वाभिलाषबलेनैवेयमागतेति द्योत्यते अत्र सानुमानेनकार्येशेः कारणाध्यवधा
रणमिति लक्षणलक्षितः प्राप्तरूपकार्येण मनोरथारूपकारणा दनुमानालंकारः स्पष्टमन्यत् १९
परकीयामभिसारिकामुदाहरति रभसादिति कापि कथनेनाद्यशावसरे भितनुमुचितमितिवादि
नीं सखीं प्रत्याह हे सखि रभसात् प्रियपदशीनौत्कंठभयात् अभिसर्तुं प्रियं प्रति गंतुं उद्यतानां कुलनायिका
नांवनितानां अनुरागविशेषवतीनां नायकानां वनिताजनितात्यर्थानुरागायाश्चयोषितोत्यमरः द्युरि
र्दः जलदः बहलपंकसंपादक इतिभावः सएवविवस्वान् पंकिलमार्गाभ्युष्कनासंपादक इतिभावः एवंचा

न्यजनसंचारायोग्य एव पथि अस्माकं गमनमुचितमिति व्यज्यते किंच रजनी रात्रिः जनगमनयोग्यताश्चा
न्येति भावः मेव दिवसं वासरः गमनयोग्य इति भावः एवंचागमनयोग्यसमय एवास्माकं गमनयोग्यता
इति ध्वन्यते किंच अंधकारं ध्वांतं मार्गदर्शनप्रतिबंधकमिति भावः तदेव अचिरांशुः मार्गदर्शकमिति
भावः एवंचान्यजनमार्गदर्शनप्रतिबंधकमेवास्माकमनुगुणमिति व्यज्यते ननु पंकिलपिपथिवहलांधका
ररात्रावपि कथं श्रूयत इत्यत आह किंच विमार्ग एव अपथ एव सर्वदान्यजनापरिचित इति भावः मार्गः स
रणिः अस्माकं परिचित इति भावः एवंचान्यजनालोचनाविषयमार्ग एवास्माकं समुचित इति द्योत्यते ननु तत्र
सदनाभावात् कथं क्रीडेत्यत आह विपिनं अरण्यं अन्यसंचारिभयाभावस्यामिति भावः तदेव वेश्म सद्म वेश्म
स्म प्रतिकेतनमित्यमरः एवंच क्रीडास्थानं विपिनमेवास्माकमनुमतं नौचितमिति व्यज्यते अत्र प्रौढोक्तिसि
द्धस्तस्य तच्छुक्लत्वादिकल्पनमिति तिमिरक्षणालक्षितगमनादिसौकार्याद्यसमर्थस्यापि मेघाद्यस्यातश्छक्त
लकल्पनात्प्रौढोक्तिः अभिसारिकां प्रति गमनादिसौकार्यदर्शनान्मेघोदः सवित्तत्वादिसंभावनया ध्वाध
संभावनेन चलमोन्मेक्षाच स्फुटमन्यत् १८ [illegible]यास्ताः परकीयाभिसारिकामुदाहृत्य तद्विशेषानुदाहरन् ज्यो
त्स्नाभिसारिकामुदाहरति चंद्रोदय इति काचित्कांचित्प्रत्याह चंद्रोदये चंद्रपदं गमनसाहाय्यसंपादकतया हाद्दविशेष
जनकतां व्यनक्ति अंगकेषु अनुलिप्य गात्रेषु प्रियविरहतनुत्वयेति भावः अनुकंपायां कन् चंदनं मलयजं विन्यस्य
अलिप्य श्वेते हि श्वेतवस्त्रप्रतीतिरिति न भवतीति धिया चंद्रकिरणनिकरसरूपचंदनलेपसंपादनेनात्यंताहश्य
त्वं ध्वन्यते विहस्य स्मित्वा सम्यगिदमलक्षतासंपादकं ज्ञातमिति धियेति भावः यद्वा हासस्यापि सुधानिधि
दीधितिसमयतया त्यंतालक्ष्यतासंपादकमेतदिति धियेति भावः अथवा एतावंतं समयमनंगो मामपीड्याद राम

दानीं किमनेन विधेयमिति धियेति भावः विनिर्गतायाः प्रियतमस्य भिस्सतायाः मनः चित्तं निहं व्यापादयितुं एवं चेत्तादृ
शसगर्वविचारकारि प्रधानभूत चित्तव्यापादने तेत्तरदिं द्रियज्ञानमपि व्यापादितं प्रा[illegible]यमिति व्युत्पत्तेनम
दनोपि मन्मथोपि तत् हृदयं सहमान इति भावः करेण किरणान कोदान् कुंदपुष्पान् वाणान् शरान् पुष्पशर
त्वात्तस्येति भावः विभरांवभूव धृ अन्योपि हि हस्ते न शराद्विकं धत्ते इति लौकिकं विरुद्ध इंदुः सह कुंदपुष्पा
णि विकसति स्मेति भावः एवं च तदप्यं तस्य [illegible]शेत्व विशेषसंपादकतया नु गुणमिव जातमिति व्युत्पत्ते उप
जातित्व ते इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राश्रित चरणत्वात् अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजो पादो तदीयावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणा
त् ७९ नमिस्ता भसारिका मुदाहरन्ति नाथु जैरिति का चिन्का च नन्यातह स्वरिणीजनविलोचनयुग्म स्वैरिणीजनो व्य
भिचारिणीजनः तस्य नेत्रयुग्मं जनपदं सर्वासामकरूपतां घातयति विलोचनपदं सूक्ष्मग्राहकतां व्यंजयति अंबु
जैः सूर्यविकासिभिरित्यर्थः नोपमेयं कैरवैश्चंद्रविकासिभिरित्यर्थः नोपमे दिनकरस्य सूर्यस्य इन्दोश्चंद्रस्य
उदयेन विकासः प्रफुल्लता किंतु कवलीन विडंब्यार्थ इत्यर्थः तमसि अंधकारे विकाशः व्यतिरेकालंकारः अत्र नोद
यइत्यादावुभयत्रकन ञाचारस्तार्थ्यः द्वितीयो पादान मनिदानसाभाति के चित्तु पूर्वं तुनत्र इयाभागेच कार
पक्षास्यादिति तदपादाने मिलितेयदभिगमत्ताधिक इत्यत्रैवाशोत्तरवाक्यानगतयच्छब्दस्य न तच्छब्द
पिच्छा ८० दिवाभिसारिका मुदाहरंति पक्षीनामिति पक्षीनां दोषाणां अधिपस्य स्वामिनः पक्षीनम

वं॰को॰

धिपस्य चेति बहुवचनेनोकाभ्यां भागपनिशापाशालित्वं ध्वन्यते यद्वा निमंत्रणापरिहार्यत्वं व्यज्यते पंकजदृशां क
मलनयनानां बहुवचनमादरातिशयं ज्ञापयति सर्वोत्सवामंत्रणे पर्वणि चैत्रादिपौर्णमास्यादौ उत्सवः कौतु
कं तदर्थमामंत्रणे जाते पत्न्या विधेयेनाभिः संपादितेसति सभाजनाः गृहजनाः मिथः परस्परं कृतमहोत्सा
हं संपादितमहोत्साहा घोगोयत्र क्रियया पुरः अग्रे सातर मित्यर्थः प्राचा हिताः पद्मधिपसदनमित्यर्थः
अद्यांतरे एतत्समये सव्याजमकपटं किंचिदपदिश्य इत्यर्थः स्थितयोः क्रीडार्थमित्यर्थः विहस्य कथमे
ते प्रमारितारिति धियंतिभावः शुद्धांतं अवरोधं शुद्धांतश्चावरोधश्चेत्यमरः गतयोः आध्योः खिन्न
कपोलयोः परस्परागमजातसात्त्विकभावादयादिति भावः एनाराजाणयोः कोपं सोः पुमान्नो स्वयंत्पिक
शेषः कोप्यवसर्वतो विलक्षण इत्यर्थः कटाक्षः आश्लिष विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते एवं चालि
गनो वासना भावो व्युत्पत्तेन ज्योत्स्नाभिसारिकादयो भेदाः परकीया एव न सर्वासामित्यत्र किं वि
निगमकमिति चेत्तत्प्रकारणमेवेत्यर्थः हि कथमन्यथा एनाअन्यसंभोगदुःखिताइत्यादिव (
न्नालिखन् कथं चरवी [illegible] पदमदाश्लिष्टात्पल्लवधावाग्विलासेन ८१ वेश्याभिसारिका
मुदाहरति लोलेति गति विशेषवशाच्चंचलं सम्भुकं तेननतस्य वाचमत्कृतिं च मत्कारो यत्र चा

राम

लोलेति पाठे नौमैकदेशवचनन्यायेन निचोल इत्यर्थः लोलपदं स्थानानवस्थितत्वं द्योतयति तत्स्थगमनौत्कंठ्यं किंच प्रविल
सत्कांचीलतांझंकृति प्रविलसंती शोभाशालिनी नितंबगा इति भावः या कांचीलतामेखलावली तस्याः झंकृतिः स्वरवि
शेषा यत्र लतापदं दर्शनमात्रसमयकामुकोन्मादजनकत्वं व्यनक्ति यद्भ्रान्यत्र नीचैर्मेखलान्त्यपः गावशावहि
स्वाक्ता इत्यमरः किंचत्पंचत्र मंदयद्भुझंकृतो भ्रमरराणानानुकारिलयः कंचुकबंधः कूर्पासकग्रंथिः तयावधुरा
नम्रावधुरबंधुरस्त्यनम्रश्चेति विश्वः अतएव चलनौ तिर्यक्प्रसारिणौ वक्षोजकुंभौ स्तनौ तैः कुचकलशद्योतिता
यत्र किंच स्फूर्जंती अत्यंतप्रकाशमाना दीधितिः कांतिर्यत्र अंचलस्य चाचल्यपार्श्वभूषाविशेषादिति भावः किंचस्फु
रंतिः विस्फुरंती सविशेषा गतिर्गमनं यत्र श्रीघ्रगमना त्वरुका इति भावः अतएव चच्चामीकरालंकृति चल
ती चंचला चामीकरालंकृतिः सौवर्णालंकरणादि यत्र सर्वाण्यपि तानि क्रियाविशेषणानि वारांगना वेश्या कस्या
पि कृतिनः अनिर्वचनीयसंपत्तिशालिनः पत्सुकृतिनः कुशलस्येत्याह स्मत्यक्तता संगते संगतं क्री
डाकुंडगृहं केलिनिकुंज सदनं गृहपदं निरंतरं वर्णानशीलतलता मा वेदयति प्रयाति अभिसरति ८२
निरूपितां परिशेषयति धुन्याया इत्यादिना काश्यपमतेऽभोमुग्यो देवनिलयस्तु प्राधान्येनेत्यर्थः मोष्यत्याति
कां नवमी नायिकां निरूपयितुं भूमिकामारचयन् प्राचीनसंमतिं दर्शयति प्रस्थानमिति अवाहितानि

१८

मं०को० ममसमय संमत विदेशगामि पतिविरहविधुरनायिकास्वजीवितमुपदिशति हे जीवितजीवितपदं प्रियत्वं तद्वसदुपदेशा
इत्वं अयतिवलयैः कंकणैः प्रास्थानगमनं निरंतरं प्रियसखैः प्रियतममित्रैः अस्रैः रक्तैः लोहितास्ररक्तैः मि
त्यमरः गतं विरहदाहवशादिभावः प्रियसखपद्गमनौचित्यं ध्वनयति यद्वा प्रियसखैरिति वलयालयि अ
17 स्रैः अश्रुभिः अस्रगतं अविरतं प्रचलितमित्यर्थः किंच धृत्या धैर्येणाक्षणमपि नावस्थितमित्यर्थः धृत्ये
ति स्त्रीलिंगेन मत्पक्षाकारित्वोचित्येपि तदकरणेन तव तु विजातीयस्य तदनुचितमिति व्यज्यते
किंच चित्तेन मनसा पुरस्ताद्गत एव गंतुं व्यवसितं उद्युक्तं एवं च संभृतसामग्रीकतया प्रियसमस्थि
तमत्र्यापतनस्य श्वात्र स्थित्यभावो व्यज्यते इति सर्वैः वलयाद्यैः प्रियतमे कांतदेशांतरे गंतुं निश्चि
ते चेतसि कृतानिर्णीयेस तिसमं परस्परैकेकाल प्रस्थिताः चलिताः प्रहुसमं प्रियसममकालमि
त्याकूः कृत्वानमित्यादिकृत प्रत्ययविरोधादसमंजसविभाति प्रकृतमाह गंतव्यसति प्रियतमसंतरावर
स्थि नु मशक्यत्वादिति भावः प्रियसुहृत्सार्थः प्रियसुहृदां कांत निजमित्राणां वलयादीनां सार्थः समू राम
हः एवं चेत्तवापि प्रियसुहृद्वत्वे नैतन्मार्गेति रुचिता गमनौचित्यमगमने वानौचित्यमित्यपि व्यज्यते के
भुक्त ज्यते एवं चावश्यगंतव्यत्वे पथ्यादर्वाक्स्थित्या संघुपरित्यागस्तव यं तानुचित इति भावः यद्वा वगते

पतिविदेशगामिमतिं नरा नायिकं प्रत्याह जीवितमपि जीवितस्य प्रियतमवचनत्वात्प्रस्थितौ मद प्रस्थितावपि जीवितं
प्रस्थितमिति रुचिततरेति ध्वन्यते यद्वा जीवती प्रियं पश्यति एवं च स्वसदृहृदनयनेऽपि जीवितनयनमुचितमिति
व्यज्यते अथवा जीवितात् जीवनात् प्रिय एवं चेत्तादृशोपदेशनाहं त्वमावेद्यते प्रियतमे अर्थाद्दूल
यादीनां त्वयि यातुं निश्चितचेतसि कृतनिर्णये सति समेवं वलयादयः समं युगपत् प्रस्थिताः कृतं
प्रस्थानाः एवं च तव पिङ्गत्वे सति समार्थं सुहृदां साधु सुहृदां सुहृत्वं च त्वत्प्रस्थानज्ञानसमसमयप्र
स्थानकरणात् किमुक्तं स्यात् व्यज्यते एवं च त्वत्प्रस्थानज्ञानमात्रोद्ववलयादिभिर्गमनं जीवितेनापि गन्तव्या
पि किं पथोपदर्शनात् तच्चेष्टा द्योत्यते यद्यपि प्रियतमगमनोत्तकालेन जीवितोपदेशपरतयापि संभ
वतीति न प्रहृष्टतार्थं मिथ्या तन्गुणमिति दृष्ट्वा कातरतया चिरतरं व ध्वांज लिं याचितः पश्चादेकप
द्यैवेन विद्धो निर्व्याजमालिङ्गितः इत्यादि विशिष्य समक्तमर्थं मच्छणाणां तु प्रवक्तः शङ्कः पूर्वप्राणपरिग्रह
दर्शितयामुक्तोऽस्तनोवच्छभ इत्युपयम्यसनोयामित्याहः तथाप्यनिश्चितचेतसि कृतगमननिर्णये न तु गते
त्पथनिर्वाधनिर्बन्धनं द्वितीयं स्यात् न कापि शंकेति स्पष्टम् ८३ ननु उक्ताष्टविधनायिका स्वैवत्तस्यां
न स्यात् मीवो भवित आह तस्या इत्यादि अग्रिमसम्भये विदेशगामियाति कप्रोप्य त्पतिकादि। त्रि

तयभेदवती सन्निहितपतिकत्वात्स्वाधीनपतिका वक्ष्य एवमग्रेपि लक्षणमाह नद्यक्षणमित्यादि लक्षणं इत्यु
पलक्षणं प्रोष्यत्पतिकेति लक्ष्यनिर्देशः स्वरुचिसमेत इष्यदित्या[illegible]सि द्वैः लृटः सद्भूत सत्रादेशेन प्रवत्स्यत्स
तिकेति वक्तव्यम् मुग्धां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति प्राणेश्वरेति कांचित्कोचिन्मत्याह प्राणेश्वरे ईश्वरपद
नियोगान ईलव्यं जयति निर्गमाय विदेशगमनाय किमपि किंचिदपि विरहदुःखाद्दकजकंठावरोधादिति भा
वः जल्पति सा निगच्छेति क्षामोदरीत्यत्र शोदरीक्षामपदं तु किं प्रत्युक्तिपा[?]ऽत्याभाववत्त्वं मुग्धात्वं च ध्वनयतीति य
द्वा विरहवशान्निर्गच्छत्याकंठप्रियस्य पराधाभाव गयति वदनमाननमानमयां चकार नम्रीचकार इत्यर्थीव
भूवेत्यर्थः लज्जया किमपि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः तस्यान्तरसीमव स्थितावपि सरवीय न्नमकोदित्याह
आलीत्यादि आली सखी पुनःशब्दस्त्वर्थकनिभृतं गुप्तं क्रियाविशेषणमेतत् लतानिकुंज विशिष्टवाचे
कत्वाविशेषणमेतत् लतानिकुंजाविशिष्टवाचकानां विशेष समवधाने विशेष्यमात्रपरत्वं
त्वान्निकुंजपदेन देशमात्रं लक्ष्यते एवं चान्यदीयवृद्धलतापरिवृत्तस्थानक्षमणे[?]कपटस्य प्राक
घानपद्लंघ्यातयति एत्य आगत्य उन्मत्त कोकिलध्वनिं उन्मत्तापिकमनोज्ञशब्दम् एवंचवत्ति मम
मम यमकगत्या यं स्याः स्पतीतिधियत इति भावः उन्मत्तपदं वसंतवर्तित्वद्योतयति कोकिलनिपु

लिंगनिर्देशः कामिनीनारवशंका भावमध्यवास्व ज्ञातीयशब्दितप्रमाणाभावं ध्वनयति स्वच्छस्वप्रासनु
राधचमत्कारमातनानाविस्तार यामामात्वं वा भाति विरहविक [illegible] यत येकशब्दानाकारे नोपिका
चिदितिरितिध्वन्यते ८५ मध्यांप्राप्यन्त्य लिकामुदाहरति गं [illegible] मिति काचनकंचित्प्रत्याह प्रिय
कांतप्रियपदेनाविरहासहिष्णुतां ध्वनयति गन्तुं विदेशे यातुं वदति मतिप्रच्छति सति सुदृशः म
गलेच्छिनायाः एलोदृशशब्देन चेचलतानयाचाविरहकातरता द्योत्यते दीर्घ आयतेदुः
खशब्दादिरिति भावः निश्वसितं निश्वासः ननु निश्वासः नीसीरन्न किंच लोचननयनयोः
ननुलोचनस्पजलमासीत्यर्थः ननुजलानि प्रकटानि वभूव प्रमममयसंजातविरहस्य
धाराद्रेकवशादिति भावः किंतदानत्रासीदित्यत आह परंतु एतदभूदित्यर्थः कचेक
शकेलापेकदेशः केचइवकचः एवं चेकचेमापतुमत थावाचनसामर्थ्यप्रत्यपतेभूच्छी
विशाचैलंचसितस्मादिति भावः भालस्थलं ललाटदेशंसमुपाजगाम आभसामारभा
लस्थलीमितिस्त्री लिंगानिर्देनकचइतिचपुल्लिंगनिर्देनतांप्रतिनम्पाभिमरणानोचि

पं० कौ० स्यपित्तत्कारितया रुक्मिकाख्यादिकार्यवत्ता द्योत्यते तामेवोत्प्रेक्षामुखेनाह किमु शब्दो इवार्थे आयुर्लिपिंत्र प्रतिलिखिताक्षर
19 पंक्तिपठितुं वाचयितुं मिव तस्यास्तत्र सत्वादिति भावः एवं च एतावदेव प्रायुः किंचिदधिकमस्मिन्नवर्तमानाश्वत्सम
निष्ठ स्यते अभ्रूणामप्राकस्येन रउड्डावत्त्वमूर्छ्या च मदनवाधावत्त्वमिति ध्वन्यते उत्प्रेक्षालंकारः ८५ यो
काप्राप्स्यतिकामुदाहरति नायमिति काचिदंगना हारवती गमनोद्युक्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह भोयदुपते यदुनां पतिः त
स्य संबोधनं हे श्रीकृष्ण एवं चास्मत्पालनार्हत्वं व्यज्यते यद्यपि मिथ्याभाषणानर्हत्वं पारलौकिककष्टकलत्वं त्वं तातन
मितत्त्वं ध्वन्यते सुभ्रुवां स्त्रीणां सुभ्रुपदं पुरुषाणां तथाविध विरहाभावं व्यनक्ति वहु वचनं च सर्वसाधारप्रश्नकर
णेन स्वस्यापराधीनगशालित्वं साधारणप्रश्नोत्तरदानेसंकोचानर्हत्वं च नायिकस्य व्यञ्जयति अयं वियोग
ज्वरः विरहसंतापः अयमित्यनेनाप्रलापानर्हत्वं द्योत्यते तनुत्यागोपि तनुपदं स्पृहणीयतां गमयति नमु
चतित्यजति यत्न मेन हेतुना विहिताञ्जलिः वद्धाञ्जलिः एवं च दीनात्वं द्योत्यते अहं पृच्छामि प्रश्नं करोमि सत्य
सत्यपदेश पथवृत्तामावेदयति वदकिमत दीत्यत आह उदकं पटीरं चंदनं कुसुमं तांबूलं यद्वं धुमिर्दीयते पट
वचनं निषेधायोग्यतां व्यंजयति दीयते मत्तो दृश्यन्ते इति भावः तत्सर्वं अत्र वाणैकलोक एव परत्र परलोकेपि
किमुविषज्वालावली दुःसह गरलज्वालाजालं दुःसह स्यात् विरहीजनस्य यथैतद्दाहकं तथैव किंप
रत्रेति वक्तव्यमिति भावः एवं च भवत्सम्भाषणेतर सम्मत्प्राणपरित्याग इति द्योत्यते अत्र अत्रेत्यादिव राम

कल्पेन वस्तुना हि त्वयोगो वश्यं मन्मरणकारणमिति विज्ञाय विहे नयथोचितमाचरणीयवस्तु व्यज्यते ८६ पर
कीयां प्राप्य त्पत्तिकामुदाहरति न्यस्तमिति काचिदंगना नायकं प्रत्याह हे कान्त संवृद्धं पदान्तं पादानंत
दुःखाद्रुकमावेदयति एतद्गमं धनिपन्नास्य गम्यविषधारकस्य मार्गी छिन्नस्येत्यर्थः मूर्द्धनि मस्तके पन्नगपदं नयजनकतां
मावेदयति मूर्द्धनि पदं न साहसम सिध्य पतत् पादयुगले च गणादुन्दुं युगले पदं भीतिभून्यस्तं नां धोतयति न्यस्त स्थापितं
किंच गुरोः श्वसुरादेः भक्तिर्नग्नापक्षयामाननीयतया विभागः सेवावातेद्राशाकारित्वमित्यर्थः भक्तिविभागसेवायामित्यु
भयत्र विशेषः अत्यन्तं तपदं विमुक्तो त्यक्तो गुरुपदमाननीयतां व्यञ्जयति किंच नीतिः कुलमर्यादा त्यक्ता अपास्ता न्य
स्तीमित्यादिना यत्नबुद्धिपूर्वकत्वं व्यज्यते इति भवं तः हेतौ षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी भयात् किं न दुःकृतं अपितु सर्वं
मित्यर्थः अन्हो दुरितदुष्कृतमित्यमरः अनंत वायप्रस्थितेसमि प्रस्थापुक्ते सति अंगानामवयवानां शतयातं
नाअसंख्यातीव्रवेदनायातना तीव्रवेदनेत्यमरः किंच नयनयोः जीवनयोः कोष्णानीयं च नीयः रौरवः रौरवस्य
नरकविशेषस्यायं रौरवः तत्संबंधीत्यर्थः स इदानीं तपनावीचीमहारौरवरौरवा इत्यमरः क्रमो विन्यासः
किंच मनसः चेतसः कुंभीपाकपराभवः कुंभीपाके नरकविशेषपराभवः (यत्तु रौरवः क्रूरमृगस्यायं इत्यस्मसारि
न्यकुर इत्यमरः) पीडनोऽनेति इदं युक्तं समं जसं मंगादीनामनन्यकोपराधितया प्रत्यकेदं उ इति भावः एवं च युक्तेवाहि

२०

दुःखितैर्नो नरकाः प्राप्स्यन्त इति भावः यत्र रौरवः नरकः मृगस्यायं कृष्णसारः न्यंकुरित्यमरः कुम्भः वा किं ५ उद्गमनसंभवेष्य
तस्मात् सततनाधिलोकनेनैव मरणं भविष्यतीति भावः किंचकुंभयोः कलशयोः कुंभीपदे निर्गमकोविदेन नासावर्तिना पा
कः पवनः तद्दुःखराभवः नैव दूरहानले नम्रतनुस्थित्यैति भावः तत्रार्थे इत्योः तदुःखितकलेवोधनेन सक्षादसमर्थ
मितिचित्तचमत्कारमारोहति समालोकितरलंकारः ८१ समान्यवानितोंप्राप्स्यन्तिकांमुदाहरन्ति मुद्रा
मिति कांचिद्दृश्यवधूवृत्तांतं कांचित्प्रत्याह वारांगनाविश्यांकांतं वलयाय कंकणाय एकवचनमनेकक
कणाधारणासामर्थ्यं व्यंजयति मुद्रां अंगुलीयकं प्रदेहि वितरन्तु वलयमेवास्ता मित्यत आह यतः यस्मात्त्वं भव
द्वियोगं त्वदीयविरहं आसाद्य प्राप्य एतद्वलय एकत्व मविवक्षितं सहसा ऽकस्माद्देव एवं चेतदानीं याऽवा
ऽवसराभावोऽध्युष्यते वर्द्धिः हस्तादित्यर्थः यास्यनिर्गमिष्यति यद्वलयाय सौवर्णकंकणाय नतु गजदंता
दिनिर्मितवलयाद्यर्थं मुद्रां प्रदेहि यतः यस्मात्तु एतन्नु सौवर्णाग्रिमकंकणाद्दुस्ताद्दूरं ह यास्यतीत्यर्थः एवं
चेतो द्विरहजातेन कृशतावशाद्वाकस्मिककंकणायोगमेव त्वन्मार्गालोचनप्रवणमनस्कया मया नस्पे
वस्यात्तमशक्यमिति भावः इत्थं मुंजुनाप्रकारेण निगद्योक्त्वा विशालनयनां भुधारानिपतदश्रु
परंपराप्रियतमं कांतं नमश्च अविवक्षितार्थः करयोः हस्तयोः द्विवचनं निर्मोचनादिलक्षणयात्र वभारह्ये ८८

श्रीरघुवीरं रणाखाधीरमधीरतयाह मरणमिहे उक्तानामेव पुनरुक्तादि भेदमाह आहितकारिण्यपि इत्यादि उत्तमामुदाहरति
परिरति काचित्कांचित्प्रत्याह कुचविचित्रतोरस्थलः कुचाभ्यां विचित्रितंमुद्रितंमुरस्थलं यस्य अन्यांगनालिंगनादि
भावः एवंच प्रत्यक्षापराधवत्नो व्युत्पत्ते शयनपर्यंक प्रदेशं आगतः प्राप्तः पतिकांतः वाममभुवासुंदरभुवाएवंच कौ
टिल्याभावाद्योत्पन्नवामसव्यप्रतीपेचद्रविणेचानिसुंदरेशीने विभ्वः प्रसन्नमुचनाम्नेः प्रसन्नानिसनोहराणिवचनानि
तन्येवामतानिनैः अमतपदं प्राणदानत्वंव्यनयति अतःप्रीणितः किंचसुभगस्मितद्युतिपटीरपंकद्रवैः सुभगासमी
चीनायास्मितद्युतिः सैवपटीरपंकद्रवाः सरसश्चंद्रनानीतेः सुभगपदंदुर्लभत्वं द्योतयति द्युतिपदंकान्तिखां
तमयध्वांतनिवारकतामावेदयति पंकपदं गाढतामयति द्रवरूपदंसाररूपतांव्यनक्ति अचर्चि चर्चितः
किंचविलसद्विलोचनचमत्कृतैः अंबुजैः विलसत्प्रसन्नयेविलोचनेनयनेनयोः यानिचमत्कृतानिचमत्कारा
काङ्क्षा इत्यर्थः तान्येवांबुजानिकमलानितैः विलसत्पदंदैर्घ्यंध्वनयति अपूजिपूजितः अतपीत्यादि तत्र्ये
नभक्तिविशेषोध्वन्यतेनेनचोत्तमचेष्टावत्वंएवंप्रत्यक्षपरिदृश्यमानापराधेभीतिनीतिरीतिभ्रन्येपि प्रेय
सिसुहृदनुल्पत्तयाकपटानालिंगिताखिलव्यापारकारिणा चोत्तमात्वंव्यज्यते अन्यत्रापिस्वसदनमागतः
गृहमागतलक्ष्ण्यं जलचंदनकुसुमैः सापूजयतेलोकिकेरूपकालंकारः ९९ मध्यमामुदाहरतिकान्तेति
कांचित्प्रत्याह सागसिसापराधे एवंचकोपकरणमप्युचितमिति व्युत्पत्तकान्तेनायकेवंचुकस्पर्शिचो

सं० कौ०

४१

चोलस्पर्शं कुर्वति सति सा त्वं नाथ हृत्त्वं वेत्यर्थः स्पृशि पदं भयचकितनांचलनक्रिसा चीहृदनग्रीवयावं भीकृतकंधरया
कोपवशादिति भावः तया सुभ्रुवा नायिकया कोपकषायि मन्मथशरक्रूराः कोपेन क्रोधेन कषायाः आरक्ताः अ
त एव मन्मथशरक्रूराः कंदर्पबाणाकह्निनान्त ह्रणानान्तरतनपछ्छवह्रूपत्वं नारक्तता यह्वाको पानकषायितः
कुलु षितः पश्चमन्मथेन तद्व क्रूराः मन्मथ पद्दु श्रुदुः सह मा मावेदयति कटाक्षांकुराः अपांगछटाः अंकुरपदं
तीक्ष्णतां व्यनक्ति सुत्राः प्रेरिताः किंच सा केन समाभिप्रायच्चाटुवचनकारिणी सति दरहासकेसरवचो
माध्वीकधारालसोः दरमिषम् हासाहसितं प्रसादादिति भावः तदेव केसरं किंजल्को यस्मिन् एवंवि
धं यद्वचो वचनं तदेव माध्वीकं मधु माध्वीकरघयो रन्यभर: तस्य या धारा प्रस्तिस्तया अलसाभिर्भ
रामाध्वीकपदमुत्पादकतां व्यनक्ति अलसपदं विलासतां ध्वनयति कांचन अनिर्वचनीया प्रीतिक
ल्याहत्तेवकल्पलतानुल्पत्वं चमनोरथसंपादकत्वादिति भावः महादानीहृतां च इत्याचष्ट इत्यर्थः
प्रीतिः सर्वाधिकत्वेन दानेन महता कल्पलतामापि केसर मधुधारा मिश्रितरसभवतिमध्यालं चात्रस्फु राम
टमेव २० अथ मामुदाहरति प्रस्थानेति काचित्सखी नायिकां प्रत्याह नवप्रस्थानप्रयाणावसरे नि
कटकाशोकविटपविकाशकरणायेति भावः मुखांभोरुहे वदनकमले अर्थात् त्वदीयकमल

छायायां कमलेनातपनिवारणं एवं चोभयोरेकजातीयत्वेपि कमलेन स्तन्मुखानपवारणरूपसेवां विधायकत्वमपि
मस्यातिशायित्वप्रेमवत्ताव्यज्यते यद्वा सङ्गोपे रेवशापनोदनमुचितमिति ध्वन्यते। कं शिशिरया शीतलया श्री
खण्डद्रवधारया श्रीखण्डस्य चन्दनस्य द्रवः रसः तस्य या धारा तया पुरः मार्गे अग्रिमप्रदेशानं सिंचति तस्मिन्स्फा
दृशेपि स्मेयसि प्रिये विद्रुमद्रवेन दारिंगत्तरङ्गभ्रमिभ्राजत्कान्ति सरोजपत्रशय्या विद्रुमानां प्रवालानां वि
द्रुमो वद्द्रुरेकीदृङ् प्रवालेनवपल्लवे इति विश्वः द्रवः निर्यासः तस्य यानु दीप्तस्य पारिगतैः खेलन्भः शोभा भासिलिन इत्य
र्थः तरङ्गास्तेषां भ्रमः आवर्तः तत्र भ्रान्तिभ्रमणं प्राप्त अन्तरए वकान्ति शोभा निमापन्नो यत्र सरोजपत्रं कमलदलं
तत्सहशय्या विद्रुमपदमारक्तता द्योतयति रिंगत्तरङ्गेत्यादिना चं चलत्वं व्यज्यते पत्रपदं मा शस्या ध्वनक्ति भूयः वारं वा
रं वदुवाराभि त्यर्थः कुध्यापि को पप्रकमस्य यदि अत्र संबन्धस्यानुपादानं अनुचितकार्यकारित्वं नायिकायाः ध्वनयति
अधमालं स्फुटमेवउपमालंकारः २१ प्रसंगात्सख्यास्सख्यादीन्नि रूपययितुं सखीकायालिविभक्तिस्तस्याइस्ता
देउयालं भंसनिंदवचलंतत्रमेइनमुदाहरन्ति स्तनवुस्तके इति काचिको चिन्मायाहे स्तनकनकमहीधरे रूपकेठेस्त
नौ कुचौ स्तावेव कनकमहीधरौ स्वर्णगिरी तयोरूपकंठः सन्निहितः प्रदेशः तत्र केन कपटं गौरत्वं व्यञ्जना। कम हिश
रदंकाहिन्योष्ठंगवांध्र यति उपकंठपदं उपरिनायककरस्पर्शयोग्यत्वं ध्वनयति मकरिकाभिसान्द्र
पत्राबद्ध्यादिलिखनव्याजात् उल्लास प्रमोदं सरोमांचमित्यर्थः कुचस्पर्शादितिभावः प्रियकरपल्लवे